

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 22 (2022), št. 2

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2022

Izdajatelj / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

ZRI DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Karin Bakračević, dr. Rajko Bratož,

dr. Neven Budak (Hrvaška / *Croatia*), dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec,

dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan, dr. Gregor Jenuš, dr. Tomaž Kladnik,

dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Rosario Milano (Italija / *Italy*),

dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Pirjevec (Italija / *Italy*), dr. Marijan Premović (Črna Gora / *Montenegro*),

dr. Andrej Rahten, dr. Tone Ravnikar, dr. Imre Szilágyi (Madžarska / *Hungary*),

dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar, dr. Marija Wakounig (Avstrija / *Austria*)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča

Koroška cesta 53c, SI-2000 Maribor, Slovenija

e-pošta / e-mail: darko.fris@um.si

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Tehnični urednik / Technical Editor

David Hazemali

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.

SI 56041730001421147

Tisk / *Printed by:*

Itagraf d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvirne prispevke v tem časopisu objavljata 'Historical – Abstracts' in

'America: History and Life'.

Časopis je vpisan v 'Ulrich's Periodicals Directory', evropsko humanistično bazo ERIH in mednarodno

bibliografsko bazo Scopus (h, d).

Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and

'America: History and Life'.

This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and international database Scopus (h, d).

Studia historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije,
je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 487.

Izdajo časopisa je omogočila Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Co-financed by the Slovenian Research Agency.

*Studia
historica
slovenica*

Kazalo / Contents

Članki in razprave / Papers and Essays

BOŽO REPE: Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih.....	305
<i>Slovenian-Serbian Conflicts in the 1980s</i>	
ŽARKO LAZAREVIČ in MARTA RENDLA: Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja.....	343
<i>Economic Backgrounds to the Yugoslav Crisis of the 1980s</i>	
TAMARA GRIESSER-PEČAR: Nadškof Alojzij Šuštar in Katoliška cerkev v Sloveniji v osemdesetih letih in v procesu osamosvajanja.....	371
<i>Archbishop Alojzij Šuštar and the Catholic Church in Slovenia in the 1980s and in the Process of Independence</i>	
ALEŠ GABRIČ: Slovenska matica in osamosvajanje Slovenije	405
<i>Slovenska Matica and Slovenia's Path to Independence</i>	
JURE GAŠPARIČ in TJAJA KONOVŠEK: Transformacija političnega sistema: od trodomne skupščine Socialistične republike Slovenije do Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije.....	431
<i>Transformation of Political System: From the Socialist Tricameral Assembly of the Socialist Republic of Slovenia to the National Assembly and the National Council of the Republic of Slovenia</i>	
JANEZ OSOJNIK: Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji	463
<i>The October 1990 Initiative of the Socialist Party of Slovenia to Hold a Plebiscite on the Independence of the Republic of Slovenia and Reactions to It in Slovenia</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

TOMAŽ KLADNIK: Maribor in nastanek oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije	503
<i>Maribor and the Creation of the Armed Forces</i> <i>of Independent and Democratic Slovenia</i>	
JELKA PIŠKURIČ: Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let	547
<i>Everyday Life of Slovenians at the End of the 1980s</i>	
DARJA KEREČ: Slovenska družba v vrtincu kulturnih sprememb, novih trendov in tehnologij v 80. in 90. letih.....	583
<i>Slovenian Society in a Maelstrom of Cultural Change,</i> <i>New Trends and Technologies in the 1980s and 1990s</i>	

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts	611
---	-----

Uredniška navodila avtorjem / <i>Editor's Instructions to Authors</i>	619
---	-----

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*

DOI 10.32874/SHS.2022-15

Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let

Jelka Piškurić

Dr., znanstvena sodelavka
Študijski center za narodno spravo
Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: jelka.piskuric@scnr.si

Izvleček:

Avtorica v prispevku predstavi različne vidike vsakdanjega življenja Slovencev ob koncu osemdesetih let, še zlasti vpliv hitro rastoče inflacije. Ob tem prikaže različne strategije, ki so jih ljudje razvili za krmarjenje skozi gospodarsko krizo in izboljšanje življenjskega standarda. Kriza, tako gospodarska kot politična, je vplivala tudi na javno mnenje. Nezadovoljstvo nad čedalje težjimi življenjskimi pogoji se je stopnjevalo, z njim pa tudi kritika sistema. Slovenci so bili čedalje bolj prepričani, da bo imela Slovenija boljše možnosti za razvoj izven jugoslovanskega okvira, in na prelomu desetletja množično podprli politične in družbene spremembe. Ob koncu prispevka so prikazani še hitrejši vstop tehnologije v gospodinjstva, del popularne kulture tega časa ter sproščanje omejitev v javnem izražanju religioznosti.

Ključne besede:

vsakdanje življenje, Slovenija, inflacija, življenjski standard, politične in družbene spremembe, 1985–1989

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 2, str. 547–582, 128 cit., 1 preglednica, 3 slike
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Po Titovi smrti leta 1980 je kriza v Jugoslaviji, tako gospodarska kot politična, postala odkrita. Na posameznike in njihovo vsakdanje življenje je z vsakim letom intenzivneje vplivala visoka inflacija, ki se je ob koncu desetletja spremenila v hiperinflacijo. Delavci so se ob hkratnem padanju realnih osebnih dohodkov soočali tudi s padanjem življenjskega standarda. Politični poskusi rešitve gospodarstva so bili neustrezni in so le še poglobljali težave. V Sloveniji, ki je bila gospodarsko v boljšem položaju kot ostale republike, so zvezni ukrepi postopoma povečevali nezadovoljstvo ljudi, ki so postajali vedno bolj prepričani, da Slovenija preveč plačuje za nerazvite dele države. To je razvidno tako iz raziskav javnega mnenja, ki so beležile vztrajno rastočo kritiko sistema, kot iz časopisnih in ustnih virov.²

Prav s časopisnimi viri sem si nekoliko bolj pomagala ob pisanju tega prispevka, saj lahko z njihovo pomočjo lepo spremljamo gospodarske trende, državne ukrepe, pa tudi druga področja, skozi katera se zrcalijo značilnosti vsakdanjega življenja. Pri tem vidimo, da so mnoge tematike, ki so se pojavljale v takratnem časopisju, pravzaprav aktualne še danes. Časopisi so od sredine desetletja sprva seveda največ govorili o podražitvah in zniževanju življenjskega standarda, stabilizacijskih ukrepih in gospodarskih težavah, medtem ko so proti koncu desetletja začele prevladovati politične razmere v državi. Manj intenzivno, a še vedno pogosto, so se pojavljali še članki o stanovanjski krizi, težavah v javnem zdravstvu, napredku tehnologije, varovanju okolja, zlasti od nesreče v Černobilu, aktualen je bil celo virus. Takrat so namreč pisali o aidsu, ozaveščali ljudi o prenosu bolezni in se bali, da bo postal epidemija prihodnosti, če znanost ne bo našla cepiva zanj. Kar mogoče prav tako spominja na današnje čase, pa je pripis v enem od člankov, ki pravi: "Svetovalec za aids pri britanski vladi pravi, da je teorijo o pobegu virusa iz laboratorijev za biološko orožje moč ovreči."³ Z nekaterimi pomisleki se kot kaže ukvarjamo že dlje.

Omejitve v preskrbi so posameznike nenehno spremljale od konca sedemdesetih let. Neposredno po Titovi smrti je Jugoslavija zamrznila cene in za 30 odstotkov devalvirala dinar, proti koncu leta 1980 pa pravzaprav zopet uvedla racionirano preskrbo. Motena je bila preskrba z oljem, sladkorjem, pralnim praškom, toaletnim papirjem, higienskimi vložki, kavo, bananami in številnimi

¹ Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Več o tem gl. Jelka Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*". *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana, 2019), str. 129–154, 164–168 (dalje: Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*").

³ Tomaž Gerdina in Vesna Marinčič, "Aids je epidemija prihodnosti in zaradi nje bodo umirali samo nevedni", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 2. 1987, št. 31, str. 21.

drugimi izdelki. V Sloveniji so namesto bonov uvedli količinske omejitve, kar so omogočale velike republiške blagovne rezerve.⁴ Leta 1982 sta bila v Jugoslaviji uvedena še dva nepriljubljena ukrepa – bencinski boni in plačilo depozita pred odhodom v tujino. Prvi je bil namenjen varčevanju z deficitarnimi naftnimi derivati in posamezniki so bili zaradi njega upravičeni le do 40 litrov bencina na mesec. Z drugim ukrepom je država želela preprečiti prekomerno uhajanje deviz v tujino. Nemoteno prehajanje meje so spremljali poostreni carinski predpisi, na mejah pa so se večale kolone avtomobilov. Depozit, ki je bil razmeroma visok, so ljudem sicer povrnili, a je znesek zaradi inflacije izgubljal vrednost.⁵ Tako bencinski boni kot depozit za prehod meje sta bila odpravljena v januarju 1985, hkrati pa je začetek tega leta prinesel nove podražitve, od prehrabnih izdelkov do stroškov bivanja in naftnih derivatov.⁶ Prav nenehne podražitve so postale stalnica naslednjih let. "Podatki o visoki januarski inflaciji – cene na drobno so se zvišale za 9,2 odstotka – so samo potrdili tisto, kar je bilo že znano vsem, namreč, da se je začel nov val inflacije," so februarja 1985 zapisali v *Delu*.⁷ Kava je sredi desetletja še vedno veljala za enega od pokazateljev stanja v preskrbi.⁸ Potrošniki so pomanjkanje in nenehne podražitve nadomeščali z nakupi v tujini, zato so v časopisu menili, "da vsaka podražitev kave doma lahko samo še poveča zasebne nakupe na tujem. To pa zanesljivo ni v prid naši gospodarski politiki."⁹

Raznolikost vseh segmentov vsakdanjega življenja je v enem prispevku težko zajeti, zato bodo v nadaljevanju predstavljeni le tisti, ki so se mi zdeli najbolj reprezentativni za obravnavani čas. Vsekakor sta življenje ob koncu osemdesetih let močno zaznamovala visoka inflacija z vsemi težavami, ki jih je prinašala, in zniževanje življenjskega standarda. Ob tem lahko spremljamo raznovrstna pri-

⁴ Zdenko Čepič, "Gospodarska kriza", v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer idr. (Ljubljana, 2005), str. 1151.

⁵ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 130–131; Marta Rendla, "Kam ploveš standard?". *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018), str. 388–389 (dalje: Rendla, "Kam ploveš standard?"); Peter Vodopivec, *Od Poblinoe slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana, 2006), str. 465–467.

⁶ "Skok v leto 1985 tudi z nekaj presenečenji", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 1; Mitja Meršol, "Konec valčka", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 1; "Novo leto je že prvo minuto pokazalo zobe in še bolj nagrizlo naše žepe", *Delo*, 3. 1. 1985, št. 1, str. 2; Božena Križnik, "Trgovci vneto preoblačijo stare cene v nove davke", *Delo*, 5. 1. 1985, št. 3, str. 2; Tonja Slokar, "Postopoma do realne cene", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 4; "Z novim letom so se precej podražili stroški bivanja", *Delo*, 15. 1. 1985, št. 11, str. 7; Marina Učakar, "Samo s cenami mleka ne bomo ustavili padajočega standarda", *Delo*, 5. 2. 1985, št. 29, str. 7; Bojana Jager, "Odlok ZIS: od danes dražja kruh in moka", *Delo*, 19. 2. 1985, št. 41, str. 1; Marjeta Šoštarič, "Drago prikrivanje slabosti", *Delo*, 26. 2. 1985, št. 47, str. 4; Marjeta Šoštarič, "Danes dražje mleko", *Delo*, 1. 3. 1985, št. 50, str. 1; "Bencin super dražji za 5, navadni pa za 4 dinarje liter", *Delo*, 30. 3. 1985, št. 75, str. 1; "(Pre)draga domača kava", *Delo*, 21. 3. 1985, št. 67, str. 4 (dalje: "(Pre)draga domača kava").

⁷ Bojana Jager, "Strah pred inflacijo", *Delo*, 8. 2. 1985, št. 32, str. 4.

⁸ "(Pre)draga domača kava".

⁹ Prav tam.

zadevanja ljudi, da bi na alternativne načine zadovoljili svoje potrebe in uresničili želje po boljšem življenju, inflacijo pa obrnili v svoj prid. Zvezni stabilizacijski ukrepi so se nadaljevali skozi celo desetletje in skrbeli za nejevoljo, medtem ko se je slovensko republiško vodstvo ukvarjalo s poskusi zaščite slovenskega gospodarstva, z njegovim usmerjanjem v izvoz na zahodne trge in z zagotavljanjem preskrbe prebivalstva z osnovnimi življenjskimi potrebščinami.¹⁰

Padanje vrednosti prisluženega denarja

V drugi polovici desetletja je začela inflacija sunkovito naraščati, s tem pa tudi cene izdelkov in storitev. Ob koncu leta 1985 je bil izdan nov bankovec za 5000 dinarjev s Titovo podobo, takrat vreden 16 ameriških dolarjev, ki so ga pospremili z naslednjim komentarjem: "Majhen bankovec za bogate ZDA, nam pa spričo naraščajoče inflacije /.../ ostaja strah, da lahko kmalu postane majhen tudi za nas."¹¹ Napovedi so se prav kmalu uresničile. Leta 1986 je inflacija prvič presegla 100 odstotkov na letni ravni in nato naraščala do leta 1989, ko je bila najvišja in je s skoraj 3000 odstotkov na letni ravni prerasla v hiperinflacijo.¹² Za ljudi sta bili težki zlasti leti 1988 in 1989, ko je dinar dnevno izgubljal vrednost, življenjski stroški pa so strmo naraščali. Jugoslavija je leta 1989 dobila celo bankovec za milijon dinarjev.

Ob naraščanju cen in padanju kupne moči se je večalo nezadovoljstvo, ki je svoj prostor našlo tudi v časopisju. Zlasti od sredine desetletja je bila vidna naraščajoča kritika zvezne politike, od tega, da pravzaprav nima prave strategije oziroma da je stabilizacijski program neučinkovit, do nezadovoljstva nad razdeljevanjem denarja za nerazvite.¹³ Nenehna rast cen je skrbela za kritične komentarje, kot je bil ta iz leta 1986:

Ali smo v Jugoslaviji za tak socializem, v kakršnem sedaj živimo? Ne! Tako verjetno razmišlja, če si že ne upa povedati, večina med nami. Namreč, hvala lepa za življenje v takih razmerah, ki nas iz dneva v dan silijo v enakost v revščini, v odrekanje in ne dajejo veliko upanja, da se bodo v bližnji prihodnosti stvari obrnile na bolje.¹⁴

¹⁰ Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001), str. 12–13 (dalje: Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*).

¹¹ Ivan Vidic, "Novo leto – prvo leto", *Delo, Sobotna priloga*, 21. 12. 1985, št. 295, str. 15 (dalje: Vidic, "Novo leto – prvo leto").

¹² *Inflacija in revalorizacija*, dostopno na: <https://www.stat.si/Inflacija/sl>, pridobljeno: 13. 12. 2021.

¹³ Vidic, "Novo leto – prvo leto"; Miran Potrč, "Čas, ki ga živimo, problemi, ki jih imamo", *Delo, Novoletna priloga*, 28. 12. 1985, št. 301, str. 19.

¹⁴ Alenka Leskovic, "Obdržimo, kar je dobro, zamenjajmo, kar je neučinkovito", *Delo, Sobotna priloga*, 18. 1. 1986, št. 14, str. 15.

Bolj kot gremo proti koncu desetletja, večja je bila jeza nad zvezno proti-inflacijsko politiko. Očitali so ji, da spodbuja revščino, da njeni ukrepi slabijo podjetja, da so življenjski stroški v Sloveniji najdražji, medtem ko je produktivnost največja.¹⁵

Preglednica 1: Nekaj primerov podražitev cen med januarjem 1980 in januarjem 1988 (Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo")

Vrsta blaga	Cena v dinarjih		
	januar 1980	januar 1987	5. januar 1988
1 kg moke	11,06	239	670
1 kg sladkorja	15,54	318	788
1 l olja	27,20	631	1497
1 l mleka v tetrapaku	8,50	176	411
velika žemlja	2,15	55	128
0,80 kg belega kruha	8,90	260	867
1 konzerva sardin	10,12	230	437
1 kg krompirja	6,35	130	637
1 kg jajčnih testenin	23,71	548	1216
1 l Radenske	5,74	123	384
1 l Stila	11,82	193	616
1 kg svinjskega kareja	76,86	1737	3693
1 kg mortadele	68,44	2296	5962
1 kg pralnega praška	28,89	402	947
1 kg mlete kave	311,42	6689	10590

¹⁵ Gl. npr. Neva Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo", *Zbor občanov: glasilo SZDL Ljubljana – Bežigrad*, 19. 1. 1988, št. 1, str. 5 (dalje: Železnik, "(Pre)živeti z inflacijo").

Potrošniki so zaradi podražitev kupovali manj in bolj selektivno.¹⁶ Ljudje so v želji po čim manjših izgubah prav tako zmanjševali svoje premoženje v dinarjih. Denar so raje takoj porabili ali ga pretvorili v stabilno tujo valuto. Pri tem so bile najbolj priljubljene nemške marke, ki so jih mnogi kupovali na črnem trgu. S pomočjo inflacije so posamezniki na ta način lahko tudi zaslužili.¹⁷

Inflacija je povzročila začaran krog rasti cen ter padanja vrednosti osebnih dohodkov in storilnosti gospodarskih subjektov. Čeprav so nominalni osebni dohodki sicer rasli, je njihova realna vrednost dejansko padala.¹⁸ Časopisi so že v začetku leta 1985 poročali, da je vrednost osebnih dohodkov padla na tisto iz leta 1966.¹⁹ Zaskrbljujoč je bil tudi podatek, da je imelo leta 1984 kar 58 odstotkov vseh zaposlenih v Sloveniji (to so bili zlasti delavci v gradbeništvu, v gostinstvu in turizmu, vodnem gospodarstvu, v stanovanjsko-komunalni dejavnosti ter v industriji in rudarstvu) nižji osebni dohodek od republiškega povprečja, 2000 delavcev pa celo nižjega od zjamčenega.²⁰ Gospodarske težave so vplivale tudi na tiste delavce, ki so iskali zaposlitev. Že v začetku osemdesetih let vidimo opozorila o težavah pri zaposlovanju, zlasti pa v drugi polovici desetletja. Čeprav je bila v Sloveniji nezaposlenost najmanjša, je rasla, še posebej število tistih, ki so prvič iskali zaposlitev.²¹ Predvsem mladi so lahko dolgo čakali na prvo zaposlitev, manjšalo se je število štipendij. Kljub vsemu je bila v osemdesetih letih brezposelnost v Sloveniji relativno nizka, nižja kot v drugih delih Jugoslavije, povečala se je šele v letih 1988 in 1989, medtem ko je stopnja socialne varnosti ostajala visoka. Ob prelomu desetletja je nato prišlo do prvih večjih stečajev, delavci pa so se ob soočenju s prvimi večjimi odpuščanji začeli zavedati negotovosti svojega položaja.²²

Padala je tudi kupna moč, saj je rast osebnih dohodkov zaostajala za rasto cen življenjskih potrebščin.²³ Kljub slabšanju življenjskih pogojev je osebna poraba vseeno padala počasneje, življenjski standard pa je šele v drugi polovici osemdesetih let padel na raven šestdesetih let. K temu so pripomogli privarčevana

¹⁶ Gl. npr. Branko Vrhovec, "Cene nikomur ne priznajo", *Naša komuna: glasilo OK SZDL Ljubljana Vič – Rudnik*, 20. 10. 1987, št. 13, str. 1.

¹⁷ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 133.

¹⁸ *Statistični letopis Ljubljane '90: pet ljubljanskih občin (Ljubljana, 1990)*, str. 115 (dalje: *Statistični letopis Ljubljane '90*).

¹⁹ Helena Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966", *Delo*, 2. 4. 1985, št. 77, str. 2 (dalje: Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966"). Prim. z Marta Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: 2015), str. 173–174 (dalje: Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji"). Realna vrednost osebnih dohodkov v osemdesetih letih je bila v povprečju za dobrih 13 odstotkov pod tisto iz sedemdesetih let in za dobrih 10 odstotkov nad tisto iz šestdesetih.

²⁰ Kos, "Osebni dohodki so na ravni leta 1966".

²¹ Gl. npr. Janja Klasinc, Vojko Flegar in Marko Jenšterle, "Vsaka poteza je dobra, če le zagotovi nova (seveda produktivna) delovna mesta", *Delo, Sobotna priloga*, 15. 3. 1986, št. 62, str. 16.

²² Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 136–138.

²³ Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 182.

sredstva, iznajdljivost ljudi in siva ekonomija, katere delež se je v tem desetletju še povečal.²⁴ Že takrat so nekateri časopisni članki v prekupčevanju, goljufanju, preprodajanju, sprejemanju podkupnin ali oddaji nepremičnin videli večanje socialnih razlik in bogatenje posameznih slojev, medtem ko so ostali ljudje živeli skromno.²⁵ Tudi izboljšane stanovanjske razmere so med drugim kazale, da življenjski standard le ni bil tako slab. Opremljenost s potrošniškimi dobrinami je dosegla vsa gospodinjstva. Še vedno je večina ljudi redno preživljala svoje dopuste na morju, nekateri tudi na smučanju, tisti z boljšimi dohodki pa so kupovali prve računalnike in druge izdelke zabavne elektronike. Njihov nakup je bil lažji in cenejši v tujini, kamor so nekateri odhajali redno, drugi pa le občasno.²⁶

Počasneje do strehe nad glavo

V drugi polovici osemdesetih let se je postopoma zaključila gradnja velikih socialističnih stanovanjskih sosesk in s tem je število novozgrajenih stanovanj začelo upadati. Demografska rast se je v osemdesetih letih sicer umirila in mnogi so že rešili stanovanjsko vprašanje, toda sredi desetletja so se začele dvigovati cene novozgrajenih stanovanj, zaradi česar je bil dostop do njih še težji. Pri stanovanjskih gradnjah so se vedno znova pojavljale težave zaradi zamud in slabe kakovosti gradnje. Ljudje so dohodke pogosto vlagali v individualno gradnjo, v tem času je opazna okrepljena suburbanizacija in selitev mestnih prebivalcev na podeželje.²⁷ "Življenje nam je na primer postreglo z dejstvom, da je zdaj do stanovanja – in to družbenega ali zasebnega – mnogo težje priti kot pred petimi ali desetimi leti," so zapisali v *Delu* leta 1985.²⁸ V naslednjem letu so računali, da bo ob takih trendih inflacije

kvadratni meter stanovanja stal že prav toliko, kot je recimo leta 1977 stalo celo dvosobno stanovanje, veliko okoli 55 kvadratnih metrov. To pa pomeni, da bi se v zadnjih 10 letih naša stanovanja podražila za več kot 50-krat. /.../ Stanovanja res ni bilo mogoče nikoli enostavno kupiti. Toda sedanje razmere so res kritične.²⁹

²⁴ Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 11; Neven Borak, "Gospodarska struktura Slovenije" v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer idr. (Ljubljana, 2005), str. 1215.

²⁵ Železnik, "(Pre)Živeti z inflacijo".

²⁶ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 135.

²⁷ Prav tam, str. 139–149.

²⁸ Stojan Žitko, "Prožnejši pri stanovanjih", *Delo*, 31. 1. 1985, št. 25, str. 1.

²⁹ Stojan Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter bo kmalu stal toliko kot pred desetletjem stanovanje", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 6. 1986, št. 138, str. 16 (dalje: Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter").

Niso se dvignile le cene, poslabšali so se tudi posojilni pogoji, izginjala je namreč dotedanja vloga delovnih organizacij pri najemanju ugodnih posojil. Tistim, ki so posojila vzeli v sedemdesetih letih ali v začetku osemdesetih je inflacija res pomagala pri lažjem odplačevanju, saj posojil niso revalorizirali. Toda v drugi polovici osemdesetih let je bilo s posojili dosti težje zbrati zadostno količino denarja za nakup ali gradnjo stanovanja.

Kako zelo so se razmere spremenile, pove denimo primer: ko je pred kakimi desetimi leti dvosobno stanovanje stalo okoli 400 tisoč dinarjev, ni bilo redko, da so prosilci, tedaj tudi za več kot polovico vrednosti stanovanja nabrali posojila kar pri svojem podjetju. Tedaj in danes je veljalo, da vsa posojila skupaj ne morejo preseči 80 odstotkov vrednosti stanovanja. Čeprav je inflacija odigrala pomembno vlogo pri takih nakupih tudi pred desetimi leti, zdajšnja, še mnogo večja kupcem ne koristi, ko je treba za stanovanje zbrati že okoli 10 milijonov dinarjev. Kaj to pomeni? Malo je namreč delovnih organizacij, ki lahko svojim delavcem dajo tudi po 5 milijonov dinarjev in več stanovanjskega posojila, toliko denarja pa je težko zbrati tudi s posojili pri banki,

so nastalo situacijo ponazorili v *Delu*.³⁰

Napoved revalorizacije posojil je zato vzbudila skrb, zlasti pri mladih. "Kolikšni bi morali biti naši osebni dohodki, da bi z njimi res lahko sledili revaloriziranju stanovanjskih posojil?," so se spraševali in dodali, da se mlada generacija "resno boji, da bo v prihodnje še bolj kot doslej ostala na obrobju, saj se ji izmika možnost, da bi si lahko hitreje uredila stanovanjsko vprašanje."³¹ Tudi predlagane stanovanjske reforme niso videli kot rešitev nastale situacije, bolj kot to so si znova želeli gotovosti pri načrtovanju prihodnosti. "Ljudje sicer vedo in priznavajo, da ob več kot stoodstotni inflaciji ni več mogoče dobivati posojila z izredno nizko obrestno mero," so ob tem zapisali in dodali: "Hočejo pa jasno vedeti, kakšni bodo dolgoročnejši pogoji za taka posojila, na kolikšno obrestno mero lahko računajo, koliko let jih bodo vračali in približno koliko osebnega dohodka bodo morali v naslednjih letih odšteti za ta izdatek."³²

Vloga družinske pomoči pri reševanju stanovanjskega vprašanja je bila pomembna skozi celotno obdobje socializma, tokrat pa se je še krepila. Tudi individualna gradnja je obdržala svojo vlogo, "čeprav je večkrat slišati vpraša-

³⁰ Prav tam.

³¹ Stojan Žitko, "Po starem res ni več šlo, toda ali bo mogoče po novem brez večje postopnosti?", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 3. 1987, str. 16.

³² Stojan Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo", *Delo, Sobotna priloga*, 5. 3. 1988, str. 17 (dalje: Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo").

nje, ali bodo ljudje še zmogli tolikšna finančna bremena."³³ Prav tako so se že takrat slišale pobude za prodajo družbenih stanovanj tistim, ki v njih že živijo, čemur so najbolj nasprotovali ravno mladi, saj bi tako ustvarili izrazito prednost za tiste, ki so stanovanja že imeli.³⁴

Še vedno je kronično primanjkovalo tudi denarja za komunalno gradnjo in ostalo infrastrukturo. Medtem ko so urbana področja v tem času vseeno napredovala, so večje težave pestile podeželske kraje, kjer opažamo zaostanek v razvoju. Čeprav so se tudi tu gradili mnogi objekti družbenega standarda, je bila izgradnja ostale infrastrukture še ob koncu desetletja pogosto odvisna od lastne udeležbe in prispevka krajanov, tako v denarju kot v delu, brez katere bi lokalne skupnosti le stežka napredovale. Občinski proračuni so bili namreč čedalje bolj podhranjeni, denarja je pogosteje zmanjkalo za podeželske krajevne skupnosti, čeprav so imele več infrastrukturnih izzivov in želja. Na podeželju so na primer še vedno obstajale nekatere osnovne potrebe: po zmogljivejšem električnem omrežju, asfaltiranih cestah in urejenem vodovodnem omrežju. Ena od večjih modernizacijskih želja je bil tudi telefon, kljub visokim cenam in dejstvu, da so morali novi naročniki ob širitvi telefonskega omrežja večino bremena nositi sami. Na podeželju so morali na primer občani del stroška za priključek plačati, del pa so lahko opravili z lastnim delom.³⁵ Ljubljana, ki je bila najbolj razvita na tem področju, je imela sredi desetletja še vedno 42.000 čakajočih naročnikov.³⁶

Samoprispevki, s katerimi se je na veliko gradilo družbeno infrastrukturo v preteklem desetletju, so v drugi polovici osemdesetih let izgubili veljavo. Zamude pri gradnjah, neustrezna poraba denarja in druge slabosti pri izvedbi projektov so pripomogle k temu, da so ljudje niso več zaupali v ta mehanizem.³⁷

Menda ni nedelje, ko ne bi iz kakšne krajevne skupnosti ali slovenske občine dobili obvestila o glasovanju o novem samoprispevku. Kolikor so pred leti praviloma vsa ta sporočila govorila o množični udeležbi na referendumu in o večinskih odločitvah za samoprispevek, tako se zadnje mesece vse pogosteje dogaja, da poročajo tudi o odločitvah proti predlaganemu samoprispevku. /.../ Če bi poskušali najti skupni imenovalac vseh odgovorov na vprašanja o samoprispevku, je vsekakor treba zapisati dejstvo, da ljudje zdaj mnogo bolj pretehtajo

³³ Žitko, "Stanovanjski kvadratni meter".

³⁴ Prav tam; Žitko, "Vsaka reforma rada obrne stvari povsem na glavo".

³⁵ Več o tem gl. Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 144–149.

³⁶ "Telefoni, telefoni, telefoni!", *Naša skupnost: glasilo SZDL Ljubljana Moste – Polje*, 13. 3. 1984, št. 5, str. 4.

³⁷ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 142–144.

odločitev, za kaj bodo glasovali. Mnogo bolj jih tudi zanima, kako se ravna z denarjem, ki so se mu odrekli za skupno korist,

so zapisali v *Delu*.³⁸

Zniževanje življenjskega standarda

S hitro rastjo življenjskih stroškov in padanjem realne vrednosti osebnih dohodkov je bila od sredine desetletja pogosto izražena tudi skrb nad padanjem življenjske ravni.³⁹ "Raziskave so pokazale, da je bilo treba konec lanskega leta za osnovne stroške štiričlanske družine odšteti poldrugi povprečni mesečni dohodek. Zaradi novih podražitev živil in komunalnih storitev bo treba po novem za stroške štiričlanske družine odriniti več kot dva povprečna osebna dohodka," so zapisali v *Delu* v začetku leta 1985.⁴⁰ Časopisi so prav tako zaznavali upad prodaje zaradi zmanjšane kupne moči prebivalcev.

Padanje življenjskega standarda se je v naslednjih letih nadaljevalo⁴¹ in ob vladnih željah po omejevanju dohodkov lahko preberemo:

Pet let padanja standarda (brez omembe vrednih socialnih nemirov) je svojevrsten jugoslovanski fenomen. Toda tudi jugoslovanski delavec je le človek – delavec, ki prav tako kot delavci povsod po svetu dela zato, da zasluži. /.../ Cilja, da nam bo jutri bolje (da naj bo tako, smo se navsezadnje vendarle privajali vse povojno obdobje), že pet let ne dosegamo več. Obratno, iz leta v leto je bila kvaliteta življenja slabša (skupna in velike večine posameznikov).⁴²

Toda edino sredstvo zvezne protiinflacijske strategije je ostajal nadzor nad cenami in osebnimi dohodki. Tudi časopisi so v predlaganih ukrepih videli le neučinkovito prisilo: "Če namreč delovnemu človeku cene z dekretom znižaj-

³⁸ Slavica Crnica, Milovan Dimitrić, Ivan Gerenčer, Dušan Grča, Marko Planinc, Vlado Podgoršek, Ivan Praprotnik, Katja Roš, Damjana Stamejčič, Lado Stružnik, Zoran Štok in Marjana Triler, "Kljub nekaterim neuspehom čas samoprispevkov ni mimo, le pravila igre so zahtevnejša", *Delo, sobotna priloga*, 9. 5. 1987, št. 106, str. 21.

³⁹ Gl. npr. Bojana Jager, "Nenadzorovana inflacija", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 2; Bojana Jager, "Inflacijski kompromisi", *Delo*, 8. 1. 1985, št. 5, str. 4; Žarko Rajković, "Delavčev žep vse plitvejši", *Delo*, 10. 1. 1985, št. 7, str. 2; Žarko Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji", *Delo*, 11. 1. 1985, št. 8, str. 2 (dalje: Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji"); Kos, "Osební dohodki so na ravni leta 1966".

⁴⁰ Rajković, "Plaz cen je izničil boj proti inflaciji".

⁴¹ Nekateri kazalniki življenjske ravni (na primer osebna poraba) so začeli v drugi polovici desetletja celo naraščati, medtem ko so realni osebni dohodki padali, prav tako kot njihova kupna moč. Gl. Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 194.

⁴² Helena Kos, "Govorica standarda preglasila zavest", *Delo, Sobotna priloga*, 24. 5. 1986, št. 120, str. 15.

mo, on pa tega blaga potem ne more nikjer kupiti, je rezultat lahko samo dvom o učinkovitosti takih ukrepov."⁴³

V letih 1987–1989 je gospodarska kriza še bolj prizadela vse ravni življenja in opazno je bilo postopno večanje socialnih razlik. Beremo o skokoviti rasti cen, trištevilčni inflaciji, nezaposlenosti, stavkah, odstopih, finančnih škandalih ter prepirih med republikami in pokrajinama. Ljudje pa so čedalje več denarja porabili za osnovne življenjske potrebe.⁴⁴ Večina ukrepov za obvladovanje inflacije je ostala administrativne narave, še zlasti je to veljalo za poostren nadzor cen in intervencijske zakone na področju osebnih dohodkov, neporavnavanje obveznosti pa je postalo način življenja neuspešnih podjetij. Prebivalstvo se je zaradi nizke vrednosti dinarja pogosto zatekalo k uporabi deviz.⁴⁵ Ob napovedih novih stabilizacijskih ukrepov, ki so pomenili le večje težave v vsakodnevnem življenju, pa so ljudje razvili "nekakšen poseben nagon: ko iz skupščine SFRJ začnejo prihajati poročila o večernih in celo nočnih sejah, si takoj napolnijo shrambe in avtomobilske rezervoarje."⁴⁶

Ob koncu leta 1987 je bila v časopisu objavljena primerjava cen v Sloveniji s tistimi v Avstriji in Italiji, ki je pokazala, da so bile cene v Sloveniji višje. To je veljalo tako za prehranske izdelke, kjer so celo opažali, da domače cene rastejo hitreje kot inflacija, kot za gospodinjske aparate in druge tehnične izdelke (na primer pralne stroje, televizorje in radijske aparate) ter gradbeni material. Če so upoštevali še raven osebnih dohodkov, so ugotavljali, da je kupna moč Slovenca za pol manjša kot kupna moč Avstrijca.⁴⁷ A ta podatek ni pomenil celotne slike, kajti marsikdo je formalne dohodke lahko dopolnil z neformalnimi, kar vidimo iz naslednjega odlomka:

Konec lanskega leta, ko je zaradi strahu pred zamrznitvijo prišlo do mrzličnega splošnega dvigovanja plač, so v republiških organih že ocenjevali, da je kupna moč povprečne slovenske plače dosegla tisto iz leta 1979, torej iz zadnjega leta pred krizo. Letos se plačam v Sloveniji spet slabo piše. Pred kratkim smo objavili podatke nekaterih raziskav, ki trdijo, da ima slovenska plača le polovico avstrijske kupne moči in nekaj manj kot dve tretjini italijanske. Ti podatki so seveda poraz-

⁴³ Bojana Jager, "Bo tretji paket vzradostil dobre ali slabe gospodarje?", *Delo, Sobotna priloga*, 6. 9. 1986, št. 208, str. 13.

⁴⁴ Povprečna jugoslovanska družina je leta 1987 za hrano porabila 50 do 60 odstotkov prihodkov. Tudi v Sloveniji so se povečevali izdatki za hrano, stanovanje in promet, medtem ko so se ljudje odpovedovali ne nujnim dobrinam. Gl. Boris Jež, "Svobodno podjetništvo namesto ubožnih delavnic", *Delo, Sobotna priloga*, 16. 4. 1988, št. 90, str. 19; Rendla, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", str. 195.

⁴⁵ Davor Savin, "Dinar na dinar – inflacija", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 4. 1987, št. 85, str. 15 (dalje: Savin, "Dinar na dinar – inflacija").

⁴⁶ Boris Jež, "Ljudje in svežnji", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 11. 1987, št. 266, str. 17.

⁴⁷ Božena Križnik, "Polovica avstrijske kupne moči", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 11. 1987, št. 260, str. 19.

ni, če se spomnimo, da so v letih pred krizo ocenjevali, da se Slovenija po proizvodni moči in osebnem standardu že približuje Avstriji in da je celo že presegla Italijo. Kot drobno tolažbo velja omeniti, da je treba plačam prišteti neevidentirane dohodke iz neformalnega dela, tako imenovano skupno porabo v podjetjih (znano je namreč, da naša podjetja tedaj, ko dosežejo 'družbeno še sprejemljivo' višino povprečnih plač, začnejo polniti sklade skupne porabe), še pred kratkim pa so se razmeroma velika sredstva prelivala v osebno porabo preko stanovanjskih kreditov z 'globoko negativno' obrestno mero.⁴⁸

Hitro naraščanje cen za hrano in stanovanje, za zagotavljanje osnovnih potreb, je najbolj prizadelo družine z nizkimi dohodki (od teh so bile najbolj prizadete družine z večjim številom članov ter upokojenci) in tiste, ki niso imele alternativnih virov dohodka. V Sloveniji naj bi v začetku leta 1988 glede na osebne dohodke 15 odstotkov gospodinjstev živelo pod minimalno življenjsko ravno. Nekaj več kot 50 odstotkov jih je živelo med minimalnim in povprečnim standardom ter le 33 odstotkov nad povprečjem. Družine, ki jim osebni dohodki niso zadostovali za vse življenjske stroške, so si pomagale na različne načine: s prihranki iz preteklih let, z vrtičkarstvom, vse bolj se je razraščala tudi siva ekonomija, opazili pa so tudi porast uveljavljanja socialno-varstvenih pravic.⁴⁹

Krmarjenje skozi gospodarsko krizo

Na težave v preskrbi, strmo rastočo inflacijo, nenehne podražitve, dnevno padanje vrednosti dinarja, zlasti v letih 1988 in 1989, torej vsesplošno slabšanje življenjskih razmer, so prebivalci odgovarjali z različnimi strategijami že od začetka osemdesetih let. Slaba gospodarska situacija jih je napeljevala, da so izkoristili vire, ki so bili na voljo in iz njih iztržili največ. Strategije, kako izboljšati svoj življenjski standard ali priti do blaga in storitev (od iznajdljivosti in izkoriščanja "vez in poznanstev" do nakupovanja v tujini), so bile široko razširjene, prisotne pri vseh slojih prebivalstva, ne glede na socialno ozadje, situiranost ali spol. Nekateri so znali izkoristiti inflacijo v svojo korist, bolje so živeli tudi tisti, ki so imeli dohodke iz sive ekonomije. Iz ustnih virov je razvidno, da so posamezne delovne organizacije svojim zaposlenim plače izplačevale dvakrat

⁴⁸ Mile Šetinc, Anton Rupnik, Marjan Sedmak, Jure Pengov in Jaka Štular, "Plače v svetu delijo zelo različno, vendar smo mi vseeno posebnost", *Delo, Sobotna priloga*, 19. 12. 1987, št. 294, str. 18.

⁴⁹ Vojko Flegar, Jelena Gačša, Bojan Grobovšek, Branko Jokič, Jure Pengov, Peter Potočnik, Žarko Rajković, Marjan Sedmak, Jaka Štular, Dejan Vodovnik in Mihaela Žitko, "Naš standard: 1,99 para čevljev", *Delo, Sobotna priloga*, 30. 1. 1988, št. 24, str. 18.

na mesec. Pri tem moramo razumeti, da so bile opisane strategije del kulturnega prostora in ne le izraz nuje, to velja zlasti za uporabo socialnih mrež, pa tudi za različne oblike neformalne ekonomije. Z različno intenzivnostjo jih lahko opazujemo skozi celotno obdobje socializma. So pa bile zagotovo povezane tudi z omejitvami in pomanjkanjem na trgu.⁵⁰

Kopičenje zaloga je bilo pogosto prisotno v spominih na osemdeseta leta. Zaradi težav v preskrbi so se gospodinjstva opremljala z večjimi količinami izdelkov, ki jih je bilo mogoče skladiščiti (na primer olja, sladkorja, kave, pralnega praška) saj so se bali, da izdelkov kmalu ne bo mogoče več kupiti. Zaloge so nastajale tudi zato, ker so ljudje prisluženi denar pogosto takoj unovčili za nakup osnovnih živil ali drugih izdelkov, na primer gradbenega materiala, da ne bi zaradi hitro rastoče inflacije izgubil vrednosti.⁵¹ Mnogi so iz istega razloga denar poskušali čim hitreje zamenjati za tuje valute,⁵² a na cvetočem črnem trgu so se začeli pojavljati tudi ponarejeni bankovci.⁵³

Recikliranje oziroma ponovna uporaba izdelkov ali materialov in "naredi sam" kultura sta izhajali iz pomanjkanja blaga in surovin na eni strani in varčevanja na drugi. Oblačila se je popravljalo ali posredovalo naslednjim generacijam, še zlasti otroška oblačila. Mnoge ženske so se lotile ročnih del in izdelave oblačil, bodisi da so privarčevale ali na ta način sledile modnim trendom. Ljudje so ne nazadnje sami gradili hiše, lotili pa so se tudi vseh mogočih hišnih popravil.⁵⁴ Tudi vrtničkarstvo, tako na domačih ohišnicah kot na posebej urejenih vrtničkih, slednji so pogosto nastali na opuščeni zemlji v lasti splošnega ljudskega premoženja, se je v osemdesetih letih še bolj razširilo. Pridelavo domače hrane so nekatere lokalne oblasti sredi desetletja razumele celo kot alternativo omejitvam v preskrbi, opazne pa so bile tudi želje po prostorski ureditvi vrtničkov in njihovega videza.⁵⁵

V letih omejitev na trgu se je za zelo pomembnega izkazal pomen mreženja in socialnega zaledja. Čeprav je bila strategija prisotna v vseh obdobjih socializma,⁵⁶ so zlasti v obdobju omejenih virov vsi, ki so lahko, izkoriščali svoja poznanstva pri nakupih dobrin ali storitev, ne glede na socialni položaj ali sta-

⁵⁰ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 238–272.

⁵¹ Prav tam, str. 252–253, 266–267.

⁵² Savin, "Dinar na dinar – inflacija".

⁵³ Žarko Hojnik, "Tudi poceni devize so lahko predrage", *Delo, Sobotna priloga*, 14. 5. 1988, št. 111, str. 26.

⁵⁴ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 253–256.

⁵⁵ Prav tam, str. 256–257; Rendla, "Kam ploveš standard?", str. 385–386; Pavle Šegula, "Vrtničkarji, organizirajmo se!", *Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, december 1983, št. 17–18 (239), str. 11; Pavle Šegula, "Vrtničkarski (ne)red?", *Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, december 1984, št. 14–15 (251), str. 16; Š., "Vrtničkarji se bodo organizirali", *Naša skupnost: glasilo SZDL občine Ljubljana Moste – Polje*, 30. 10. 1985, št. 14, str. 8.

⁵⁶ To se na primer vidi pri iskanju zaposlitve. Socialna mreža je bila za mnoge pomembna strategija tudi v obdobjih, ko je bilo dovolj delovnih mest. Gl. Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 345.

tus. Pri tem je šlo tako za vsakodnevne nakupe prehrambnih izdelkov in oblačil kot za večje nakupe tehničnega blaga ali gradbenega materiala. Za prašek, kavo ali oblačila je bilo dovolj že, če je posameznik poznal prodajalko v trgovini. Za uspeh pri večjih nakupih, v zasebnem in poslovnem življenju, sta bili pomembni velikost socialne mreže in razširjenost stikov na več področij. Ustni viri pogosto opisujejo iznajdljivosti pri iskanju blaga ali storitev, ki jih brez poznanstev ne bi mogli dobiti. S pomočjo poznanstev so posamezniki prej prišli na vrsto, dobili prednost pri storitvah, kot je priklop telefonskega priključka, ali si povečali možnost nakupa dobrin, ki jih je primanjkovalo.⁵⁷

Potrošniki so se v določenih primerih naučili izkoriščati tudi inflacijo v svoje dobro. Ljudem je v spominu ostalo zlasti lažje odplačevanje stanovanjskih posojil, ki so imela zaradi inflacije realno negativne obrestne mere. Sredi osemdesetih let je postalo priljubljeno tudi plačevanje s čeki. Ljudje so na ta način plačilo odložili vsaj za en mesec, včasih tudi za več, hkrati pa se je zaradi inflacije zmanjševala vrednost nakupa. Nekateri so si na ta način omogočili preživljanje dopusta na morju, saj so čeki s Hrvaške potovali dlje časa in so stroške letovanja dejansko plačali dosti kasneje.⁵⁸

Nakupovanje v tujini, ki je pridobivalo na veljavi že v sedemdesetih letih, pa se je v osemdesetih letih še bolj razširilo in postalo pravi kulturni fenomen. Na navade potrošnikov, njihove želje in potrebe sta še v večji meri kot v preteklem desetletju vplivali domača in tuja potrošniška kultura.⁵⁹ Množičnost nakupovanja v tujini potrjuje, da razmere na domačem trgu niso zadovoljevale potreb in želja prebivalcev. Nakupovalne navade pričevalcev so bile različne in odvisne od njihovih zmožnosti. Nekateri so v tujini nakupovali enkrat na leto ali manj, drugi vsak drugi mesec. Gotovo je bilo to pogojeno tudi z bližino meje. Tisti, ki so veliko nakupovali v tujini, so imeli dobre informacije o tem, kje se splača nakupovati. Nakupovalo se je zlasti v obmejnih krajih Avstrije in Italije. Nekateri pričevalci so razlikovali med nakupovalnimi destinacijami. Povedali so, da so v Italijo hodili predvsem po oblačila, v Avstrijo pa po prehrabne ali tehnične izdelke. Drugi niso delali razlike.⁶⁰

Ljudje so bili ob tem navdušeni nad večjo in boljšo ponudbo ter izdelki, ki jih niso videli v domačih trgovinah, nad njihovim lepim videzom in domnevno boljšo kakovostjo. Hkrati so opazali, da so bili izdelki v tujini pogosto cenejši, a

⁵⁷ Prav tam, str. 260–262.

⁵⁸ Prav tam, str. 266–267; Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, 2010), str. 46, 390.

⁵⁹ Alenka Švab, "Consuming Western Image of Well-being. Shopping Tourism in Socialist Slovenia", *Cultural Studies* 16, št. 1 (2002), str. 67 (dalje: Švab, "Consuming Western Image of Well-being").

⁶⁰ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 268–272.

Prijava blaga na mejnem prehodu Ljubelj, julij 1986 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

kljub temu njihova kakovost ni bila vedno boljša.⁶¹ Vseeno so določene blagovne znamke (na primer gospodinjskih aparatov, prehrabnih izdelkov ali pralnih praškov) doma veljale za boljše.⁶² V osemdesetih letih, ko so zaradi velike inflacije cene živil hitro rasle, so začeli v tujini še bolj kupovati osnovne življenjske potrebščine, ki jih doma ni bilo na voljo. A kupovali so tudi tehnično blago, ki ga zaradi omejitev uvoza v domovini ni bilo mogoče dobiti. Iz ustnih virov vidimo, da se je po izdelkih iz tujine pogosto ocenjeval standard posameznika.⁶³

⁶¹ V Trstu so mnogi kupci obiskovali trg Ponterosso, kjer so prodajali predvsem poceni blago. Po drugi strani vsi socialistični izdelki niso bili slabi in so jih kot dobre dojemali tudi v času socializma. Medtem ko je za pralni prašek veljalo, da je v Italiji boljši, so jugoslovanski tekstilni izdelki med potrošniki veljali kot dobri. Pomen določenih znamk se je za slovenske potrošnike ohranil tudi v postsocializmu. Pri tem naj bi bilo oblikovanje podobe o "prvorazrednih" in "drugorazrednih" potrošnikih oziroma o superiornosti zahoda in inferiornosti vzhoda povezano prav s spomini na omejitve socialističnega trga in nakupovanje v tujini. Prim. Božo Repe, "Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka". Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni", *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998), 94; Švab, "Consuming Western Image of Well-being", str. 69–77; Ksenja Vidmar Horvat, "Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe", v: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (Oxford, Chichester, Malden, 2012), str. 151, 158.

⁶² Prim. Švab, "Consuming Western Image of Well-being", str. 69–70.

⁶³ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 268–272.

Leta 1985 je začel veljati odlok o enotni 15-odstotni carini, uradno z namenom, da bi poenostavili in uskladili carinski postopek za uvoz nekaterih vrst blaga in da bi preprečili običajno gnečo na mejnih prehodih. Odlok je veljal za predmete, ki so jih uvozili državljani za lastno uporabo v vrednosti do 110.000 dinarjev. Pri prvih petih prestopih so lahko čez mejo prinesli predmete v vrednosti do 20.000 dinarjev, pri vseh naslednjih pa do 2500 dinarjev. A poleg carine, obračunane od ugotovljene vrednosti blaga, je bilo treba plačati še posebne dajatve: 1 odstotek od vrednosti za carinsko evidenco, 6 odstotkov kot posebno dajatev za izravnavanje davčne obremenitve in temeljni prometni davek, ki se je po stopnji razlikoval glede na vrsto izdelka. Pri tem so izračunali, da je bilo treba pri uvozu osebnega računalnika doplačati okoli 43 odstotkov njegove vrednosti. Približno takšen odstotek je bilo treba plačati tudi za druge tehnične predmete.⁶⁴ Sredi osemdesetih let so bili za slovenske potrošnike v tujini zanimivi oblačila (na primer plašči, puhovke, kavbojke, srajce in čevlji), smučarska oprema, tehnični izdelki (od ročne ure in kalkulatorja do radia in osebnega računalnika) ter seveda nepogrešljivi prehrambni izdelki kot so bili kava in južno sadje.⁶⁵ "Z 2.500 dinarji, kolikor jih lahko nesemo s potnim listom, lahko v Trstu kupimo največ kilogram kave, eno čokolado, nekaj pomaranč in morda ostane kakšna lira še za žvečilni gumi," je zapisal novinar in dodal, da cariniki "s prstom prevrtajo vsako vrečko in zavojček. Carino je treba plačati kar pogosto. Tisti, s potnimi listi, ji skoraj ne ubežijo."⁶⁶

Uvozne pravice so se nato nekoliko povečevale, a pri tem je treba upoštevati tudi rastočo inflacijo.⁶⁷ Zaradi omejitev količine uvoženega blaga in visokih carinskih dajatev za presežke, so se ljudje trudili, da bi čim več kupljenih izdelkov skrili pred cariniki. "Švercanje" je postalo splošna praksa, to so počeli tako rekoč vsi, ki so nakupovali v tujini. Večina ljudi je na ta način kupovala izdelke za osebno uporabo, nekateri pa so s prekupčevanjem "prešvercanega" blaga tudi služili. Izdelke so skrivali pod sedeži avtomobila, oblekli so si več kosov oblačil, posebej iznajdljivi pa so morali biti pri uvozu tehničnega blaga, ki ga je bilo težje skriti.⁶⁸

Neformalna ekonomija

Del strategij za izboljšanje standarda je predstavljala tudi neformalna ekonomija, ki jo moramo razumeti širše kot le delo na črno oziroma sivo ekonomijo.

⁶⁴ Božena Križnik, "Kaj pomeni odlok o enotni carini?", *Delo*, 17. 1. 1985, št. 13, str. 2.

⁶⁵ Boris Šuligoj, "Trst nikoli več nakupovalna Meka?", *Delo*, 7. 1. 1985, št. 4, str. 2.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ "Januarja bomo lahko uvozili za 175.000 dinarjev blaga", *Delo*, 26. 12. 1987, št. 300, str. 1.

⁶⁸ Piškurić, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 278–279.

Gre za različne alternativne načine pridobivanja prihodka, materialnih dobrin ali storitev, ki so bile lahko na meji legalnega ali pa so dejansko kršile zakonodajo. V kriznih časih ljudem niso omogočale le lažjega preživetja, ampak so bile tudi sredstvo za prosperiranje in bogatenje. Bolj kot nespoštovanje zakonodaje ustni viri poudarjajo iznajdljivost pri tem, kako plačati manj pristojbin, zaslužiti več, dobiti blago preko vrste, po nižji ceni ali zastonj, "prešvercati" blago, kupljeno v tujini, torej iskanje različnih ugodnosti. Sem lahko uvrščamo tudi zidanje hiš in vikendov brez ustreznih dovoljenj, medtem ko so nekateri lažje zidali zato, ker je nekdo iz gospodinjstva zaslužil s pomočjo sive ekonomije. V osemdesetih letih je ponovno aktivneje začel delovati črni trg, zlasti za preprodajo tujih valut, od katerih so bile najbolj zaželenе nemške marke.⁶⁹

Kljub vsemu je treba poudariti, da neformalna ekonomija nima vzroka le v slabem gospodarskem stanju. V nespoštovanju zakonodaje in iskanju sivih con lahko vidimo tudi prikrit upor proti oblastem ali kulturno prakso, ki izhaja iz družbenih neenakosti in dvojnega sistema vrednot ter razlikuje med legalnim in legitimnim.⁷⁰

V osemdesetih letih so ugotavljali, da so imela gospodinjstva ključne vire premoženja izven rednega dela v družbenem sektorju. Ti viri so bili delo na črno, delo v tujini, opravljanje zasebne kmetijske, obrtne ali gostinske dejavnosti, dopolnilno delo in dežurstva, dediščine in darila, ugodno odplačevanje posojil ter nezakonite dejavnosti (tihotapljenje, preprodaja tujih valut, prodaja blaga na črnem trgu).⁷¹ V letih, ko je življenjski standard padal, se je obseg sive ekonomije povečeval. Slovenski ekonomisti so takrat menili,

da je siva ekonomija samoobramba ljudi pred slabo ekonomsko politiko, pred raznimi tabuji, kot so vlaganje zasebnega in tujega kapitala v naše gospodarstvo, samoobramba pred padanjem življenjskega standarda. Po njihovem mnenju bi se dalo brez hudih pretresov del sive ekonomije spremeniti v registrirano drobno gospodarstvo, seveda bi morali pri tem biti predpisi bolj življenjski in elastični.⁷²

Mnogi so si s pomočjo sive ekonomije občutno izboljšali življenjski standard. Toda pomembna je bila tudi za njene uporabnike, saj so tako lažje in ceneje prišli do izdelkov in predvsem storitev. V *Delu* so zapisali, da siva ekonomija

⁶⁹ Prav tam, str. 273–279; Jurij Fikfak, "Med utopijo in tranzicijo", v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič (Ljubljana, 2008), str. 141.

⁷⁰ V sredozemskih in balkanskih državah ljudje na primer oblast smatrajo za tujo, medtem ko podporo in varnost iščejo znotraj zasebnega življenja, v družini, sorodnikih in botrih. Prim. Christian Giordano, "Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim društvima", *Etnološka tribina* 26, št. 19 (1996), str. 43–59; Saša Nedeljković, "Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura. Hajdučija između građanske i nacionalne ideologije, i između narodne in nacionalne kulture", *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, št. 70 (2006), str. 235–269.

⁷¹ Rendla, "Kam ploveš standard?", str. 376–381.

⁷² Tonja Slokar, "Šušmarji proti davkom", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 10. 1986, št. 238, str. 17.

dopolnjuje oskrbo na trgu, razbremenjuje povpraševanje, pritisk na uvoz in podobno. Vse dokler bo povpraševanje po nekaterih izdelkih in storitvah večje od ponudbe, vse dokler bodo cene manjkajočih izdelkov in storitev močno omejevali, se bo zoževal obseg proizvodnje, ki je poleg tega še močno obremenjena s prispevki in predpisi, s tem pa se bo povečevala siva ekonomija. Ne glede na to, koliko je siva ekonomija trn v peti družbenemu gospodarstvu, je očitno, da bi bilo brez nje še težje.⁷³

Leta 1987 so ocenjevali, da Slovenci veliko delajo, čeprav svoje potrebe večinoma zadovoljujejo v prostem času. En del tega je predstavljala siva ekonomija, to so neregistrirane pridobitvene dejavnosti, drugo pa neplačano delo. Največ neplačanega dela je bilo vezanega na tri segmente: (1) gradnja hiš; (2) aktivnosti, vezane na gospodinjstva, kot so dnevna opravila, vzgoja otrok ali razna popravila; ter (3) vrtičkarstvo, ki je bilo v Sloveniji zelo razširjeno. Ocenjevali so, da je bil obseg neplačanega dela zelo velik. Popoldansko kmetovanje je bilo značilno za 16 odstotkov Slovencev, kamor ni bilo všteto zelo razširjeno pridelovanje hrane za lastne potrebe, s katerim se je ukvarjala več kot polovica prebivalcev. Približno četrtina Slovencev si je sama zgradila hišo, pri čemer so bili v 71 odstotkih deležni pomoči s strani prijateljev in sorodnikov.⁷⁴ Poleg medsebojne pomoči in solidarnosti je bilo za gradnjo individualnih hiš značilno zlasti nadomeščanje finančnih sredstev z naturalnimi ali nematerialnimi viri (lastno delo, pomoč v delu, podarjeno oziroma podedovano zemljišče, gradbeni material). Nekateri so seveda gradili na črno, razlogov za to pa je bilo več. Po eni strani je šlo za dolge roke pridobivanja gradbenih dovoljenj, brez urejene dokumentacije pa se je gradilo še zaradi nezazidljivosti parcel ali želje po manjših stroških gradnje, saj so se posamezniki na ta način izognili plačevanju prispevkov. Pogosto so na tak način gradili vikende na podeželju. Sicer pa je gradnja individualnih hiš v osemdesetih letih postopoma izgubljala tisti zagon, ki ga je imela v sedemdesetih letih.⁷⁵

Po letu 1980 se formalni viri za stanovanjsko politiko stalno krčijo, na drugi strani pa se širi neformalna stanovanjska preskrba, v kateri ima močno vlogo sorodstvo, ki daje stanovanje v uporabo, denar za nakup, pomaga pri gradnji itd. To se bo tudi nadaljevalo, saj na tem področju izginja dosedanja vloga delovne organizacije, namesto tega pa se krepi vloga družine, ki postaja središčni subjekt stanovanjske preskrbe,

so zapisali v *Delu*.⁷⁶

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ "Naši ljudje so na robu izčrpanosti", *Delo, Sobotna priloga*, 30. 5. 1987, št. 124, str. 20 (dalje: "Naši ljudje so na robu izčrpanosti").

⁷⁵ Piškurič, "*Bili nekoč so lepi časi*", str. 308–316.

⁷⁶ "Naši ljudje so na robu izčrpanosti".

Taka vrsta gradnje je bila razpotegnjena na daljše časovno obdobje, pri čemer je v osemdesetih letih veliko porabljenega časa odpadlo na dolgotrajno iskanje gradbenega materiala ali pridobivanje gradbenih dovoljenj.⁷⁷

Velik je bil tudi obseg sive ekonomije, ki je do osemdesetih let močno povečal, kar so pripisovali padcu življenjskega standarda zaradi gospodarske krize, nerazvitosti gospodarstva ter posledično pomanjkanju blaga in storitev na trgu. V Jugoslaviji so njen delež leta 1961 ocenjevali na 4,4 do 6,6 odstotka družbenega proizvoda, ki je do leta 1981 narasel na 16,6 do 24,9 odstotka.⁷⁸ V Sloveniji je bil delež sive ekonomije sicer nekoliko nižji, a je bila ta dejavnost zelo pestra. Obsegala je predvsem gradbena in vzdrževalna dela, popravila avtomobilov in aparatov, kmetijsko dejavnost, prevoznništvo, kozmetične storitve, pomoč pri gospodinjskih delih, oddajanje sob v podnajem, šivanje in pletenje, izdelavo predmetov domače obrti ter določene nezakonite storitve (okoriščanje v trgovski dejavnosti, prodaja na črno, preprodaja tujih valut, preprodaja pretihotapljenih dobrin iz tujine). Storitve iz sive ekonomije so bile praviloma cenejše.⁷⁹

Po podatkih iz ankete, opravljene leta 1988 med delavci in delavkami, zaposlenimi v slovenskih podjetjih, je bilo na področju sive ekonomije v povprečju aktivnih 43,7 odstotka delavcev in 32,6 odstotka delavk. Občasno se je s sivo ekonomijo srečala večina delavcev, bodisi da so se ukvarjali z njo bodisi koristili njene storitve.⁸⁰ Siva ekonomija je različno vplivala na izboljšanje življenjskega standarda. Pri desetini anketiranih je dodatni zaslužek iz sive ekonomije v povprečju znašal 71,2 odstotka rednega zaslužka, pri 40 odstotkih anketiranih 30,1 odstotka rednega zaslužka, pri preostali polovici, ki je bila na področju sive ekonomije manj aktivna ali neaktivna, pa 9,1 odstotka rednega zaslužka.⁸¹ Iz tega lahko vidimo, da je bila siva ekonomija za polovico prebivalstva pomembna preživetvena strategija, ki je pripomogla k izboljšanju življenjskega standarda. V *Delu* so ugotavljali, "da ta sektor ustvarja velik del neregistriranega bogastva in da bi bila Jugoslavija brez njega v veliko večji krizi."⁸² Zapisali so še, da bi

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ V časopisju najdemo podobne ocene in sicer naj bi delež sive ekonomije na začetku šestdesetih let znašal 4 do 6 odstotkov družbenega proizvoda, na začetku sedemdesetih let 10 do 12 odstotkov in na začetku osemdesetih let 24 do 27 odstotkov. Ob tem so zapisali, da je bilo to v primerjavi z Zahodom zelo visoko, tam naj bi se obseg sive ekonomije gibal med 10 in 15 odstotki. Leta 1988 pa so ugotavljali so, da natančnih podatkov o obsegu sive ekonomije ni, da pa naj bi se gibala med 20 in 40 odstotki družbenega proizvoda. Gl. "Naši ljudje so na robu izčrpanosti"; Janez Javoršek, "Moč sive ekonomije", *Delo, Sobotna priloga*, 12. 3. 1988, št. 60, str. 32 (dalje: Javoršek, "Moč sive ekonomije").

⁷⁹ Rendla, "Kam ploveš standard", str. 378–380; Miroslav Glas, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (1)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 5 (1989), str. 619–620.

⁸⁰ Miroslav Glas, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 26, št. 6–7 (1989), str. 909–910.

⁸¹ Prav tam, str. 912–913.

⁸² Javoršek, "Moč sive ekonomije".

brez dohodka od dopolnilnega dela (tu je všteto tudi neplačano delo) četrtnina zaposlenih zelo težko živela in dodali,

da je ta dohodek tudi zelo različen in se giblje od popolnoma zamerljive višine, pa do višine, ki dosega ali celo presega dohodek od osnovne dejavnosti. Skoraj 80 odstotkov v raziskavo zajetih anketirancev je povedalo, da svoj dohodek iz redne dejavnosti izboljšuje z dohodki iz – dopolnilne dejavnosti. Ali: 23,6 odstotka prebivalcev v Sloveniji si je samo zgradilo hišo ali stanovanje. Z vrtnarstvom se ukvarja 55,2 odstotka prebivalcev. Zanimivo je, da so srednji sloji najbolj aktivni pri neformalnem delu. Samograditeljev je npr. največ med srednjim slojem.⁸³

A ob koncu desetletja je postajala čedalje lažja in bolj zaželena tudi legalna zaposlitev v zasebnem sektorju. Če lahko do sredine desetletja občasno še zasledimo posamezne negativne zapise o obrtnikih zasebnikih, se je v drugi polovici desetletja odnos do tega sektorja začel hitro spreminjati. Drobnogospodarstvo, v okviru katerega sta se razvijala zasebna obrt in podjetništvo, je postalo pomembno za razvoj države, temu pa so sledile spremembe zakonodaje, ki naj bi omogočile lažje poslovanje.⁸⁴ "Čeprav je posebej v Sloveniji v zadnjem času zakonodaja tudi za zasebno podjetništvo že ugodnejša, pa se v praksi še prevečkrat zatika. Posojila so večinoma ugodna, toda do različnih dovoljenj je često še vse pretežko priti," so zapisali.⁸⁵ Leta 1987 se je slovensko republiko vodstvo še nekoliko bolj približalo zahtevam po razvoju drobnega gospodarstva in podjetništva, nato pa je konec leta 1988 tudi zvezna skupščina sprejela *Zakon o podjetjih*, ki je omogočil ustanavljanje mešanih in zasebnih podjetij.⁸⁶ Zaposlitev v tem sektorju je postala za delavce čedalje bolj mamljiva in povečevati se je začelo število samostojnih obrtnikov in tistih, ki so obrtno dejavnost opravljali ob redni službi.⁸⁷ Tako so do konca desetletja na samostojno podjetniško pot odšli mnogi kvalificirani delavci, prav tako so se začele odpirati nove zasebne trgovine. Med poglavitnimi vzroki za zapuščanje služb so bile nizke plače in želja po boljšem zaslužku.⁸⁸

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ "Povsod po svetu, tudi na Vzhodu, se zavedajo prednosti drobnega gospodarstva", *Delo, Sobotna priloga*, 5. 4. 1986, št. 80, str. 16.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Jože Prinčič, "Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva", v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Prinčič (Ljubljana, 2008), str. 39–43.

⁸⁷ Gl. npr. *Statistični letopis Ljubljane '90*, str. 78.

⁸⁸ Piškurič, "Bili nekoč so lepi časi", str. 137–138.

Vpliv krize na javno mnenje

V drugi polovici desetletja je vidna naraščajoča kritika sistema. Občutenje krize in nezadovoljstvo zaradi gospodarskih težav gresta z roko v roki s politično krizo, pri čemer ne moremo prezreti, da je bila prav gospodarska kriza eden od pomembnih dejavnikov za dojemljivost ljudi do političnih sprememb. K temu je deloma pripomogel razvoj potrošniške kulture in dvig standarda v preteklem desetletju, kar je naredilo krizo še bolj neznosno. V tem času so ljudje pridobili določene potrošniške navade in pravzaprav izkazovali značilnosti potrošnikov, kot jih poznamo še danes: bili so ozaveščeni o tem, kje je bilo posamezne izdelke mogoče kupiti in kje so bile cene bolj ugodne, imeli so oblikovano mnenje o tem, katere znamke so bile boljše. V osemdesetih letih so prebivalci standard le s težavo ohranjali, na novo pridobljena pričakovanja in želje pa so se teple z omejitvami na trgu, kar je povečevalo njihovo nejevoljo.⁸⁹

Longitudinalna empirična raziskava Slovensko javno mnenje (SJM), ki je podatke zbiralala od leta 1968, je že v letu 1982 zaznala, da konformnih stališč skoraj ni bilo več in da se je povečalo število kritičnih stališč do partije.⁹⁰ Nato so vplivi gospodarske in politične krize odmevali vsako leto glasneje. Slovenci so na primer leta 1986 menili, da živijo slabše kot prej, pri tem pa niso imeli zaupanja v politiko in njene stabilizacijske ukrepe. Prav tako jih je skrbelo, da sta s priseljevanjem delavcev iz drugih republik ogrožena slovenski jezik in zaposlovanje Slovencev, zato so bili mnenja, da bi bilo treba priseljevanje omejiti.⁹¹ Večjo prelomnico je nato prineslo leto 1987, ki je zabeležilo odločnejšo in čedalje glasnejšo kritiko sistema, globoko in naraščajoče nezadovoljstvo ter naveličanost s političnim sistemom.

Večina Slovencev hudo občuti gospodarsko krizo, ki se, jasno, za vse nas začne pri denarju. Pravzaprav ne za vse – med nami je 1,8 odstotka ljudi, ki jim vsak mesec ostane precej denarja, medtem ko eni tretjini 'nekaj ostane'. Vsi drugi živimo iz rok v usta, se pravi od plače do plače. Pri inflaciji, ki je presegla številk sto, se je izjemno zmanjšala tudi pripravljenost na varčevanje, ki je nekoč veljala za eno glavnih slovenskih odlik /.../ S trajanjem in poglobljanjem krize zmeraj bolj občutijo pojave korupcije, nedelavnosti, vsakršne netolerantnosti,

⁸⁹ Prav tam, str. 243–250; Patrick Hyder Patterson, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London, 2011), str. 294–319 (dalje: Patterson, *Bought and Sold*).

⁹⁰ "Zrelejša slovenska politična zavest", *Delo, Sobotna priloga*, 4. 6. 1988, št. 129, str. 19 (dalje: "Zrelejša slovenska politična zavest").

⁹¹ Jožica Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 6. 1986, št. 132, str. 27 (dalje: Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše").

so zapisali v *Delu*.⁹²

Znaki kritičnega razmišljanja so bili vidni na štirih ravneh. Prva je bila socio-ekonomska: večina ljudi je trdila, da živi slabše in da se jim ne splača nič privarčevati, ampak da je treba zaradi izjemno visoke inflacije vse porabiti. Poraslo je tudi prepričanje, da je težje najti zaposlitev, da se delo ne spoštuje in da je težko priti do stanovanja. Druga raven je bila politična: kritičnost do ravni demokracije, do samoupravljanja in zlasti do zveze komunistov, ki je uživala čedalje manjši ugled. Izrazito je bilo prepričanje, da bi morali o pomembnih družbenih vprašanjih odločati strokovnjaki in ne politiki. Tretja raven je bila povečana senzibilnost za pojave, povezane s krizo (na primer za korupcijo, privilegije, nedelo, apatijo, nestrpnosti), četrta pa zavedanje sprememb na globalni ravni (porast ekološke zavesti in strah pred ponovitvijo Černobila, strah pred aidsom, strah pred odtujevanjem, ki ga je povzročala tehnologija).⁹³

Vse je kazalo, da so bili Slovenci naveličani izpraznjenih ideoloških ritualov in so podpirali angažma kritičnih intelektualcev in alternativnih gibanj. Pozitivno so se opredeljevali do stavk kot legitimnega sredstva za reševanje težav, do civilnega služenja vojaškega roka, do novih družbenih gibanj, do novega koncepta štafete mladosti, do pluralizma nasploh, do referendumov glede ključnih vprašanj razvoja. Prevrednotila se je dogmatična ideologija: nasprotnikov sistema niso več videli v obrtnikih in kmetih, ampak so podpirali razvoj podjetništva in kmetijstva. Kot sovražnika samoupravnega socializma pa so izpostavili tiste vodilne, ki dopuščajo inflacijo, in tiste, ki se zavzemajo za državo močne roke. Postali so dosti bolj kritični do položaja Slovenije v Jugoslaviji, niso več podpirali prekomerne pomoči nerazvitim. Še bolj sta se okrepili njihova narodna zavest, ki se je kazala v želji po sodelovanju z zamejskimi rojaki in razumevanju slovenskega kulturnega prostora, kot tudi v ogroženosti slovenskega jezika in želji po omejevanju priseljevanja iz drugih republik, v kritičnem odnosu do položaja Slovenije v federaciji ter v želji po večji politični, gospodarski in kulturni samostojnosti.⁹⁴ A vseeno razpoloženje ljudi ni bilo najboljše, "prepleta se neko upanje s strahom, dominira pa seveda strah, zaskrbljenost in šele v drugem planu se nekako kažejo angažirana stališča, pripravljenost za akcijo, zaupanje, da se bomo nekako prebili iz krize."⁹⁵

Naslednjega leta so se ti trendi pokazali v množični podpori četverici, trem novinarjem *Mladine* in zastavniku Jugoslovanske ljudske armade (JLA), ki so

⁹² Alenka Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest", *Delo, Sobotna priloga*, 11. 7. 1987, št. 159, str. 19 (dalje: Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest").

⁹³ "Dozorelost politične zavesti", *Delo, Sobotna priloga*, 18. 7. 1987, št. 165, str. 20 (dalje: "Dozorelost politične zavesti"); Puhar, "Kritičnost in zrela samozavest".

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ "Dozorelost politične zavesti".

bili obtoženi izdaje vojaške skrivnosti. Ne samo da se je organizirala civilna družba, proces je mobiliziral celotno slovensko javnost, na kar je vplivala tudi JLA, ki je grozila z uvedbo izrednih razmer. Leto 1988 je postalo odločilno za družbene spremembe in napolnjeno s prelomnimi dogodki (s procesom proti četverici so bili povezani še vrhunec spora z JLA, ustanovitev odbora za varstvo človekovih pravic, okrepilo se je delovanje opozicije, oblikovale so se osnove za nastanek političnih strank).⁹⁶ To je pokazalo tudi javno mnenje, ki je odločno zaznalo procese demokratizacije slovenske družbe in pokazalo na konec samoupravljanja. Čeprav je bila izostrena težnja, naj se partija odreče svoji monopolni vlogi, je zaupanje v slovensko politično vodstvo ostajalo, medtem ko je bilo zaupanje v zvezno vodstvo zelo majhno. Zaradi procesa proti četverici je bil opazen detabuiziran odnos do JLA, ljudje so menili, da imajo pravico do objavljanja kritičnih člankov v časopisju. Naraščal je trend vrednotenja možnosti razvoja Slovenije izven Jugoslavije.⁹⁷ Nezadovoljstvo se je večalo tudi zaradi gospodarske krize, to so bila leta hiperinflacije, in ljudje so jo začeli dojemati predvsem kot nedelovanje socialističnega sistema oziroma samoupravljanja.⁹⁸ Leta 1988 se je odstotek tistih, ki so ocenili, da so življenjske razmere slabše kot pred petimi leti, povečal na 66,7.⁹⁹ Povečala pa se je tudi kritičnost anketirancev in večina jih je menila, da bi imela Slovenija nove možnosti za gospodarski razvoj izven jugoslovanskega okvira.¹⁰⁰ Do dokončnega preloma je prišlo leto kasneje, ko je bila večina anketirancev prepričana, da bi imela Slovenija boljše razvojne možnosti izven jugoslovanskega okvira ter da je smiselno razpravljati o odcepitvi.¹⁰¹

Tudi v ustnih virih je zaznati naveličanost nas nenehnim padanjem življenjskega standarda. Ljudje so bili nezadovoljni z gospodarsko situacijo in zveznimi stabilizacijskimi ukrepi, strah jih je bilo tudi pred agresivno srbsko politiko, zato so si želeli sprememb. Politično vrenje je večino navdajalo z optimizmom, tega obdobja so se spominjali pozitivno, predvsem po evforiji, ki je spremljala vse dogodke, nekateri so se udeležili zborovanj v podporo četverici. A vendarle

⁹⁶ Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 38; Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017), str. 153–171 (dalje: Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*); Božo Repe, "Slovinci v osemdesetih letih (drugi del)," *Zgodovinski časopis* 54, št. 3 (2000), str. 413–423; Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002), 201–246 (dalje: Repe, *Jutri je nov dan*).

⁹⁷ "Zrelejša slovenska politična zavest".

⁹⁸ Niko Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010", v: *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller (Ljubljana, 2011), str. 128 (dalje: Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja"); Patterson, *Bought and Sold*, str. 294–319.

⁹⁹ Niko Toš, *Vrednote v preobodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997), str. 614. Združeni so odstotki za odgovore "slabše" (52,6) in "dosti slabše" (14,1).

¹⁰⁰ Prav tam, str. 627.

¹⁰¹ Prav tam, str. 736.

Množično zborovanje v podporo četverici na današnjem Kongresnem trgu, Ljubljana, 21. junij 1988 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Tone Stojko)

je večina pričevalcev v osamosvojitvi Slovenije videla zlasti možnost za izboljšanje življenjskih pogojev in boljšo prihodnost.¹⁰²

Tehnologija in popularna kultura

Inflacija in težave, povezane z njo, vseeno niso bile edina podoba druge polovice osemdesetih let. To je bilo desetletje, ko je tehnologija začela hitreje vstopati v gospodinjstva, hitrejši kot prej je bil tudi vpliv zahodne popularne kulture na domačo.

V tem času je v podjetja, izobraževalne ustanove pa tudi v marsikateri dom postopoma prihajala nova tehnologija, osebni računalniki. Priljubljeni so postajali predvsem med mladimi, čeprav še zdaleč niso bili množično prisotni v gospodinjstvih. Zaradi uvoznih omejitev so jih pogosto kupovali v tujini. Leta 1984 je

¹⁰² Piškurič, *"Bili nekoč so lepi časi"*, str. 153–154, 248, 332. Prim. tudi Jure Gašparič, "Slovensko doje-manje druge Jugoslavije", v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana, 2015), str.100–102. Zaupanje v državo se je pravzaprav ohranjalo vse do konca osemdesetih let. Vprašanje, s katerim so se največ ukvarjali ljudje v svojem vsakdanjem življenju, je bil standard. Politična kriza in demokra-tizacija sta postali pomembni šele v zadnjih letih obstoja Jugoslavije. Oboje je takrat pokazalo, da Jugoslavija nima več prihodnosti.

začela izhajati računalniška revija *Moj mikro*, od sredine desetletja veliko beremo tudi o raznih računalniških tečajih. Med mladimi so računalniki postajali statusni simbol, a sredi desetletja so jih imeli doma le redki, saj so bile njihove cene visoke. Računalniki niso postali le novo orodje za delo, ampak tudi za zabavo. Ob tem je bil opazen razvoj piratstva, saj je opremljenost gospodinjstev z novimi tehnologijami mladim omogočala snemanje glasbe in videoigric na kasete po radijskih valovih.¹⁰³ Z računalniki so se postopoma začele opremljati šole, pri čemer so jim bile s podarjenimi sredstvi v pomoč zlasti delovne organizacije,¹⁰⁴ a kljub temu je opremljenost zaostajala za drugimi evropskimi državami.

Končno so se tudi v naših šolah odprla vrata informatiki in računalništvu. Čeprav v uvajanju novih izobraževalnih metod verjetno znatno zaostajamo za drugimi evropskimi in izvenevropskimi državami, je moč opaziti med odgovornimi šolskimi dejavniki velika prizadevanja, da bi s pospešenim tempom osvajanja novih znanj nadoknadili zamujeno. /.../ Do sedaj smo opremljali šole predvsem z raznimi 'akcijami'. V prihodnje pa naj bi načrtno in dolgoročno vlagali v računalniško tehnologijo,

so poročali v *Delu*.¹⁰⁵

Na drugi strani je bila televizija v osemdesetih letih že ustaljen del vsakdanjika in število televizijskih naročnikov se v tem desetletju ni več bistveno povečevalo.¹⁰⁶ Novi filmi so v kinematografe prihajali hitreje, a obisk je dejansko upadal zaradi novih tehnologij. Filme si je bilo sedaj mogoče ogledati tudi na videokasetah, ki so pogosto prihajale s piratskega trga.¹⁰⁷ Prav tako so bili del popularne kulture stripi, kot je *Alan Ford*. Kljub vsemu zlasti ustni viri kažejo, da so v življenjski ravni mestnih in podeželskih prebivalcev obstajale razlike, ki so se kazale v dohodkih, oblačilni kulturi, preživljanju prostega časa in tehnološki opremljenosti. Predvsem mladi s podeželja so občutili te razlike ob stiku z mestnimi sošolci. Na podeželju je imelo manj mladih računalnike ali drugo tehnologijo. Razlike med njimi so se kazale tudi v preživljanju prostega časa. Za mlade na podeželju in za njihovo druženje so bile še vedno pomembne športne in mladinske organizacije, gasilska in druga društva ali ljubiteljska kultura. Poja-

¹⁰³ Priljubljen vir širjenja igrice je bil na primer Radio Študent. Gl. Martin Pogačar, "GAME OVER". Računalniki, socializem in spomin", v: *Socializam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković in Andrea Matošević (Pula, Zagreb, 2013), str. 326–345.

¹⁰⁴ Vasja Venturini, "Računalniki zdaj že na vseh šolah v Podravju", *Delo*, 7. 3. 1985, št. 55, str. 2.

¹⁰⁵ Lojze Kante, "Zamude v šolah pomenijo nadaljnje zaostajanje naše države za svetom", *Delo, Sobotna priloga*, 31. 10. 1987, št. 254, str. 23.

¹⁰⁶ *Statistični letopis Ljubljane '90*, str. 139.

¹⁰⁷ Klemen Žun, "Zgodovina kinematografov v Ljubljani", *Ljubljana med nostalgijo in sanjami. Revija za domoznanske vsebine* 3, št. 1 (2014), str. str. 124.

vile so se prve, sicer redke, podeželske diskoteke, a mladi so se bili zaradi njih pripravljeni odpraviti tudi v več kilometrov oddaljene kraje.¹⁰⁸

V času, ko računalniki še niso bili splošno razširjeni, televizija pa je lovila le omejeno število kanalov, je bila ravno glasba tista, ki je najlažje širila svoj vpliv ter z njim zaznamovala in oblikovala mlade. Informacije o svetovnih glasbenih trendih so v osemdesetih letih hitro osvajale naš prostor, poleg tega je v Sloveniji nastalo marsikaj avtohtonega. Slovenska glasbena produkcija je v tem desetletju doživela razmah, toda če je bila v začetku desetletja alternativna scena tista, ki je premikala meje, bila uporniška in izražala družbeno kritičnost,¹⁰⁹ je od sredine desetletja glasba postajala čedalje bolj komercialna. Čeprav ujeta v socialistično okolje, je hitro sprejemala vplive zahodne popularne kulture. K temu so pripomogli razmah elektronike, videospoti (za njihovo popularizacijo je poskrbel v tem desetletju ustanovljeni MTV), velike filmske uspešnice in televizija, ki je predvajala čedalje več zahodnih, zlasti ameriških, nadaljevanj in telenovel. Ker avtorske pravice niso bile urejene, se je kopije najnovejših albumov, tako s pop kot z alternativne scene, dalo zlahka dobiti tudi na črnem trgu, medtem ko so najstnice in najstniki glasbo zavzeto snemali na kasete z radijskih lestvic ter iz tujih revij, kot je bil na primer nemški *Bravo*, zbirali posterje najpopularnejših skupin. Glasbo je spremljal tudi ples, ki je poleg aerobike postajal vse popularnejši, po vzoru velikih hollywoodskih plesnih filmskih uspešnic sta bila posneta *Poletje v školjki* ena in dve. Nekatere glasbene smeri so ostajale družbeno angažirane (na primer kantavtorji, rock, novi val, punk in alternativna scena), čeprav z nekoliko manjšim nabojem, pop skupine pa so najpogosteje šle v smer zabave in komerciale, razvil se je tudi tako imenovani domačijski pop, ki je osvojil zlasti podeželje. Skupina *Agropop* je bila pri tem poseben fenomen, saj je uspela navoriti tako podeželsko kot mestno prebivalstvo, nekatere od njihovih uspešnic, ki so se naslanjale na prebujena domoljubna čustva (na primer *Samo milijon nas je*), pa so nakazovale tudi politične spremembe tistega časa.¹¹⁰

¹⁰⁸ Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 151–152.

¹⁰⁹ Ne samo glasba, alternativna kulturna gibanja nasploh so v tem desetletju postala pomemben dejavnik civilnodružbenih in demokratizacijskih procesov. Zametek lahko vidimo s pojavom punka leta 1977, v osemdesetih letih pa so se oblikovale številne nove pobude in gibanja. Mladim so prostor za družbeno in kulturno dejavnost ter ne nazadnje kritiko med drugim nudili študentska časopisa *Tribuna* in *Katedra*, revija *Mladina*, Radio Študent in Študentski kulturni center (ŠKUC). Alternativna gibanja je začela podpirati tudi Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS), ki se je na ta način oddaljevala od vloge partijskega podmladka. Medtem ko je punk dosegel le del populacije mladih, sta *Mladina* in Radio Študent do konca desetletja dosegla dosti širšo publiko. Več o tem gl. Marta Rendla, "Alternativna kulturna gibanja in 'konglomerat FV' v osemdesetih letih v Sloveniji", *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018), str. 140–148; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 30–35; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 72–84; Piškurić, "Bili nekoč so lepi časi", str. 152–153.

¹¹⁰ Žiga Valetič, *80ta: desetletje mladib. Zgodba slovenskega pop-rocka v času, ko je popularna glasba krojila podobo (in usodo) sveta* (Brezovica pri Ljubljani, 2018), str. 136–274. Vseh skupin in glasbenih zvrsti je preveč, da bi jih navajali v tem prispevku. Valetičeva knjiga nudi dober vpogled v glasbeno produkcijo osemdesetih let in njeno raznolikost, pri čemer predstavlja celoten obseg domačih skupin in posameznikov, ki so krojili glasbeno podobo osemdesetih let.

Prebujena domoljubna čustva so prav tako igrala pomembno vlogo v oglaševalskih akcijah, od katerih je bila najbolj znana *Slovenija, moja dežela* Studia Marketing oziroma njen televizijski spot *Gostje prihajajo* iz leta 1986. Akcija, ki je bila sredi desetletja zasnovana za promocijo slovenskega turizma, je s svojim domoljubnim sporočilom v politično negotovih časih nagovorila večino Slovencev in Slovencev, ki so ponotranjili slogan in lipov list kot simbol slovenstva. Oba sta se začela množično uporabljati na raznih promocijskih izdelkih, od priponk do majic in spominkov.¹¹¹

Studio Marketing je bil v drugi polovici desetletja odgovoren tudi za druge oglaševalske akcije, Jure Apih pa je bil eden od glavnih načrtovalcev najodmevnejše akcije za zbiranje sredstev za slovenske športnike, Podarim – dobim. Pri tem je pomagala tradicionalna slovenska ljubezen do športa v sodelovanju z nagradno igro. Akcija je potekala od leta 1984 pod okriljem Slovenske smučarske zveze (do osamosvojitve tudi del Jugoslovanskega smučarskega sklada oziroma YU Ski Pool), a denar se je zbiral za slovenske športnike, zlasti smučarje, ki so takrat nizali lepe uspehe. Ljudje so z nakupom kartice prispevali denar in ob tem sodelovali v nagradni igri za sponzorske dobitke, če so pravilno odgovorili na zastavljeno vprašanje.¹¹² Ker je bila kartica formalno kviz, ki je vseboval nagradna vprašanja, po takratni zakonodaji ni veljala za igro na srečo. Med večjimi dobitki so bili montažne hiše, denarne nagrade, avtomobili, poljedelski stroji, potovanja, kopalnice, gospodinjski aparati in pohištvo, celo jadrnica, med manjšimi pa na primer smuči in druga smučarska oprema, ročno orodje, kristalni izdelki, tekstilni izdelki ali različni darilni paketi.¹¹³ "Že na prvem žrebanju akcije 'Podarim – dobim' se je izkazalo, da je odziv nanjo daleč presegel vsa pričakovanja. Zaradi tega in pa zaradi še povečanega interesa in sodelovanja delovnih organizacij, bodo tudi povečali sklad nagrad za 'veliki finale'," so zapisali po prvem žrebanju leta 1985.¹¹⁴ Rekordna leta so bila tik pred osamosvojitvijo, ko so na leto prodali več kot dva milijona kartic. To je bilo ne nazadnje povezano s prebujanjem slovenske narodne zavesti, akcija pa je imela nasploh široko podporo: Televizija Slovenija je prispevala termine, pošta je zastonj raznašala kartice in darila, *Delo* je tiskalo kartice po posebni ceni, podjetja so rada sodelovala s svojimi izdelki, ki so jih na ta način promovi-

¹¹¹ Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 109–130; *Slovenija, moja dežela – spot, ki nas je enkrat že povezal in nas lahko znova* - RTVSLO.si, dostopno na: <https://www.rtv slo.si/zabava-in-slog/ture-avanture/slovenija-moja-dezela-spot-ki-nas-je-enkrat-ze-povezal-in-nas-lahko-znova/518490>, pridobljeno: 7. 12. 2021.

¹¹² H. U., "Primož je izžrebal Primoža", *Delo*, 11. 2. 1985, št. 34, str. 11.

¹¹³ *Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal? – Slovenske novice*, dostopno na: <https://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/se-pomnite-podarim-dobim-in-rifletov-sal/>, pridobljeno: 17. 11. 2021 (dalje: *Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal?*); Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 113–117.

¹¹⁴ "Prvih 300.000 din v Litijo", *Delo*, 21. 1. 1985, št. 16, str. 1.

Poštariji dostavljajo kartice za žrebanje v akciji Podarim – Dobim v Planici, marec 1986 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Nace Bizilj)

rala, ne nazadnje jo je podpirala tudi slovenska politična oblast. Akcija je postala izjemno priljubljena med ljudmi, tako kot smučarji in njihovi uspehi. Eden od zaščitni znakov akcije in žrebanj je postal Janez Hočevar - Rifle z znamenitim črno-rumenim šalom.¹¹⁵

Sproščanje omejitev v javnem izražanju religioznosti

Druga polovica osemdesetih let je prinesla spremembe tudi za vernike, ki so morali po drugi svetovni vojni svoje verske dejavnosti večinoma umakniti v zasebno sfero, tedaj pa je za njihovo izražanje religioznosti zavel svobodnejši veter. K temu so pripomogle tako notranjepolitične razmere v Sloveniji in Jugoslaviji, vključno s spremembami v slovenskem cerkvenem vrhu, kot zunanjepolitične razmere.

Ob koncu leta 1985 tako vidimo prevladujoče pozitivno javno oceno odnosov s Cerkvijo. V pogovoru za *Sobotno prilogo Dela* je ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar sožitje med vernimi in nevernimi ocenil kot

¹¹⁵ Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifle tov šal?; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 113–117.

čedalje boljše.¹¹⁶ "Odkar sem prevzel vodstvo slovenske metropolije, ni prišlo s predstavniki družbe do kakšnega večjega nesporazuma, napetosti, pa tudi ne do ostrih polemik. To je dobro znamenje, saj dokazuje, da se v tej družbi kljub različnim nazorom lahko odkrito pogovorimo," je povedal in kot dobro sodelovanje s komisijo za odnose z verskimi skupnostmi izpostavil njeno pripravljenost za reševanje verske oskrbe v domovih za starejše občane in bolnišnicah.¹¹⁷ Pozitivno je ocenil še

samostan v Stični, ki je znova v cerkvenih rokah in postaja pomembno kulturno, duhovno in umetniško središče. Zatem je vredno omeniti, da so v cerkvi na Blejskem otoku trikrat na leto spet maše. Dobro je tudi to, da smo lahko zgradili sorazmerno veliko cerkva. /.../ Naj dodam še nekaj, kar nas močno povezuje, namreč skrb za našo kulturo. Pri tem ne morem obiti zadnjega knjižnega sejma v Cankarjevem domu, na katerem smo lahko predstavili tudi verski tisk.¹¹⁸

Še vedno pa so obstajala nerešena vprašanja, zlasti vprašanje vzgoje in šole, ponekod lokacij za cerkve in navzočnosti Cerkve v javnem življenju. Šuštar je izpostavil

graditev cerkve v Kopru, kjer se zapleta že leta in leta. Še vedno je nekaj vprašanj, o katerih redko teče beseda. Tako na primer o tem, da bi smeli verni fantje, ko so pri vojaki, prejemati verski tisk ali da bi smeli k maši. Odprto je tudi vprašanje verske oskrbe zapornikov in gojencev v posebnih zavodih.¹¹⁹

Z družbenimi spremembami v osemdesetih letih se je zagon sekularizacije zaustavil in ponovno se je dvignil delež vernih. Te spremembe so zaznale tudi javnomnenjske raziskave.¹²⁰ Podatki o vernosti raziskave SJM so leta 1986 na primer pokazali, da je bila polovica anketiranih vernih, krščenih pa kar 92 odstotkov.¹²¹

Na simbolni ravni se je sprememba v odnosih pokazala z razpravo o božiču kot dela prostem dnevnu, ki se je začela sredi osemdesetih let. Do preloma

¹¹⁶ "Cerkev kot del družbe", *Delo, Sobotna priloga*, 21. 12. 1985, št. 295, str. 18 (dalje: "Cerkev kot del družbe").

¹¹⁷ Prav tam; Jožica Grgič, "Tudi letos pozitivna ocena odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi", *Delo*, 19. 1. 1985, št. 15, str. 4.

¹¹⁸ "Cerkev kot del družbe".

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ Toš, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja", str. 138–139; Veljko Rus in Niko Toš, *Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja* (Ljubljana, 2005), str. 181–182.

¹²¹ Grgič, "Največ vprašanih meni, da živi slabše".

je prišlo 24. decembra 1986, ko je Šuštar po valovih Radia Ljubljana prvič po prekinitvi odnosov s Cerkvijo v petdesetih letih prebral božično poslanico. Slovensko, še bolj pa jugoslovansko javnost, pa je z voščilom vernikom presenetil tudi predsednik republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije Jože Smole, ki je zaradi tega kasneje dobil vzdevek Božiček.¹²² Cerkev je počasi dobivala prostor tudi v javnih medijih. Leta 1988 je sledil prvi prenos polnočnice iz stolnice, leta 1989,¹²³ ko je božič znova postal dela prost dan, pa so vernikom ob prihajajočih praznikih voščili Šuštar, Smole in predsednik Škofovske konference Jugoslavije Franjo Kuharič.¹²⁴ Kljub vsemu je oblast še do konca 80. letih pozorno spremljala delovanje Cerkve. Dokončno normalizacijo odnosov so prinesle šele demokratične spremembe in osamosvojitve Slovenije.¹²⁵

Za konec

Poleg predstavljenih segmentov vsakdanjega življenja bi lahko obdelali še marsikaterega drugega: dopustovanje in preživljanje prostega časa, šport, hrano, motoriziranost, prebujanje okoljske zavesti, če naštejemo le nekatere. Vsekakor je na vsakdanje življenje, kot smo videli, močno vplivala rastoča inflacija ter posledično zniževanje življenjskega standarda. To se je najbolj vtisnilo v spomine ljudi in s temi poudarki so začeli tudi v prvi kolumni *Delove Sobotne priloge* v letu 1989:

Zgolj naključje je, da stopamo v novo leto brez vlade, toda če je že tako, potem se nam vsaj v nekem smislu v prihodnjih dneh v upravnih zadevah obeta dobesedno nov začetek. Kakršno je v zadnjem času življenje oziroma tisto, kar je po strahovitem padcu življenjskega standarda v lanskem letu ostalo, je za nov začetek skrajni čas, kajti potrpljenje ljudi vse bolj kopni, vsakršno nadaljnje neposredno slabšanje gospodarskih razmer pa bi utegnilo hitro pripeljati tudi do odkritega upora tistih, ki so nekaj časa res verjeli, da so pravico do 'novega začetka' za vselej izčrpali v preteklosti.¹²⁶

Gospodarsko krizo so v tem letu spremljali tektonski politični premiki, tako doma kot v tujini, kjer so do konca leta padali komunistični režimi eden

¹²² "Verski praznik je odjeknil", *Delo*, 30. 12. 1986, št. 303, str. 5; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 98.

¹²³ "Polnočnica v ljubljanski stolnici", *Delo*, 26. 12. 1988, št. 299, str. 1.

¹²⁴ "Božič nas približuje svetu", *Delo*, 26. 12. 1989, št. 297, str. 2.

¹²⁵ Jelka Piškurič, "Omejevanje svobode veroizpovedi v času socializma", *Bogoslovni vestnik* 78, 3 (2018), str. 594–607.

¹²⁶ Danilo Slivnik, "Program A in program B", *Delo, Sobotna priloga*, 7. 1. 1989, št. 4, str. 15.

za drugim. Pri nas je Majniška deklaracija kot prva zahtevala suvereno državo slovenskega naroda. V letu 1989 se je dokončno izoblikoval slovenski politični prostor, nastale so nove stranke, med novimi in preoblikovanimi nekdanjimi družbenopolitičnimi organizacijami, ki so imele različne poglede na prihodnost Slovenije glede ureditve in odnosa do Jugoslavije, pa se je začela tekma za volivce. Na javno mnenje je vplivalo tudi zaostrovanje politične krize v Jugoslaviji. Zlasti rastoči srbski nacionalizem, ki je v tem letu najprej poskrbel za gospodarsko blokado Slovenije in ob koncu leta še za napoved "mitinga resnice" v Ljubljani, je ljudi navdajal z zaskrbljenostjo.¹²⁷ V Sloveniji so ob tem pričakovali le še zaostrovanje notranjepolitičnih nasprotij v Jugoslaviji.¹²⁸

Tako gospodarska kot politična agonija sta dali zagon slovenski želji po samostojnosti in gospodarski neodvisnosti, želji po tem, da bi v bodoče sami odločali o vseh državnih zadevah. Manifestacija te želje pa se je dokončno pokazala ob plebiscitu leta 1990.

Jelka Piškurić

EVERYDAY LIFE OF SLOVENIANS AT THE END OF THE 1980s

SUMMARY

The paper presents various aspects of everyday life of Slovenians at the end of the 1980s, of which the high inflation and declining standard of living had a major impact on living conditions. Supply constraints had affected the people already since the late 1970s, while in the second half of the 1980s, the inflation started to rise at an unstoppable pace. It exceeded an annual rate of 100 per cent for the first time in 1986, and then continued to increase until 1989, when it peaked at almost 3000 per cent, becoming hyperinflation. The years 1988 and 1989 were particularly difficult, as the dinar was losing value daily and

¹²⁷ Prim. Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 13–21, 74–75; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 141–142; Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije. Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007), str. 20–31.

¹²⁸ Gl. npr. Boris Jež, "Moč ironičnega nasmeška", *Delo, Sobotna priloga*, 23. 12. 1989, št. 296, str. 17.

the costs of living were sharply rising. Concurrently, the purchasing power was falling, as personal income growth lagged behind the rise in consumer prices. Thus, the standard of living fell to the level of the 1960s in the second half of the 1980s. The economic crisis affected all aspects of life and people spent an increasing amount of money on basic life necessities. Most federal measures to control the inflation remained administrative in nature, particularly so in the case of price control and the intervention act regulating personal income.

In spite of the decline in living conditions, personal consumption decreased yet at a slower pace, due to savings, people's ingenuity and grey economy, which expanded in the course of the decade. People's diverse efforts to find alternative ways to fulfil their needs and aspirations for a better life and to turn the inflation to their advantage can be traced back to the early 1980s. The worsening of the living conditions pushed them to make the most of the resources available to them. Strategies to improve standard of living or to access scarce goods and services were mainly based on social networks and informal economy—ranging from individuals' own labour, ingenuity and making use of "connections and acquaintances" to shopping abroad and grey economy. These strategies were widespread, present in all social strata, regardless of background, situation or gender. It was especially the grey economy income which made life easier for many people and also allowed them to prosper. In an effort to minimise their losses, people also reduced their assets in dinars. They preferred to spend the money immediately or convert it to a stable foreign currency. The most popular was the deutsche mark, which many people bought on the black market.

With the prices on the rise and purchasing power on the fall, dissatisfaction grew. The more the decade drew to a close, the greater was the anger towards the federal anti-inflation policy and the louder was the criticism of the system. The experience of crisis and the discontent over economic difficulties went hand in hand with the political crisis. The first signs of discontent were visible as early as the first half of the decade, while in the second half people felt that their lives were progressively deteriorating and distrusted the politics and its stabilisation measures. The year 1987 marked a more vigorous criticism of the system, a deep and growing dissatisfaction and disillusion with the political system. Slovenians were emptied of ideological rituals, they supported the engagement of new social movements. Their national consciousness and their desire for greater political, economic and cultural independence were strengthening. The year 1988, which was filled with landmark events, only confirmed these trends, but the definitive fracture happened in 1989, when the discontent with the increasingly difficult living conditions and the political crisis, in particular the Serbian nationalism, led to the belief that Slovenia would have better opportunities for development outside the Yugoslav framework.

The inflation and the problems associated with it were not, however, the only feature of the second half of the 1980s. It was the decade when technology began to enter households faster than before, and the influence of Western popular culture spread faster than before as well. Slovenian music production flourished during this decade. At the beginning of the decade, the alternative music scene expressed social criticism, but from the middle of the decade onwards, the music was becoming increasingly commercial. Yet it still reflected some awakened patriotic feelings, e.g., in the advertising campaign "*Slovenija, moja dežela*" ("Slovenia, My Country") and the most prominent fundraising campaign for Slovenian athletes, "*Podarim – dobim*" ("I Give—I Get"). The second half of the 1980s also brought about changes for the religious Slovenians and their religious expression. The secularisation drive halted and, on a symbolic level, the change was manifested in the debate regarding Christmas as a work-free day.

In addition to the hyperinflation, 1989 witnessed tectonic political shifts, both in Slovenia and abroad, where, by the end of the year, communist regimes were falling one after another. It was in this year that the Slovenian political space became fully formed and the economic and political agonies of the Yugoslav everyday life gave momentum to the Slovenian desire for independence and economic sovereignty, the desire to be able to independently decide in the future on all matters of state.

VIRI IN LITERATURA

Delo – Ljubljana, letnik 1985–1989.

Naša komuna: glasilo OK SZDL Ljubljana Vič – Rudnik – Ljubljana, letnik 1987–1988.

Naša skupnost: glasilo SZDL Ljubljana Moste – Polje – Ljubljana, letnik 1984–1985.

Javna tribuna: glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška – Ljubljana, letnik 1983–1984.

Zbor občanov: glasilo SZDL Ljubljana – Bežigrad – Ljubljana, letnik 1988.

Statistični letopis Ljubljane '90: pet ljubljanskih občin (Ljubljana, 1990).

Inflacija in revalorizacija, dostopno na: <https://www.stat.si/Inflacija/sl>, pridobljeno: 13. 12. 2021.

Slovenija, moja dežela – spot, ki nas je enkrat že povezal in nas lahko znova - RTVSLO.si, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/zabava-in-slog/ture-avanture/slovenija-moja-dezela-spot-ki-nas-je-enkrat-ze-povezal-in-nas-lahko-znova/518490>, pridobljeno: 7. 12. 2021.

Še pomnite 'Podarim – dobim' in Rifletov šal? – Slovenske novice, dostopno na: <https://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/se-pomnite-podarim-dobim-in-rifletov-sal/>, pridobljeno: 17. 11. 2021.

.....

Borak, Neven, "Gospodarska struktura Slovenije", v: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1206–1217.

Čepič, Zdenko, "Gospodarska kriza", v: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (Ljubljana, 2005), str. 1151–1157.

Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, 2010).

Fikfak, Jurij, "Med utopijo in tranzicijo", v: Fikfak, Jurij in Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami* (Ljubljana, 2008), str. 135–146.

Gašparič, Jure, "Slovensko dojemanje druge Jugoslavije", v: Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana, 2015), str. 87–104.

Giordano, Christian, "Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim društvima", *Etnološka tribina* 26, št. 19 (1996), str. 43–59.

- Glas, Miroslav**, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (1)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 5 (1989), str. 617–623.
- Glas, Miroslav**, "Razsežnost sive ekonomije v Sloveniji (2)", *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 26, št. 6–7 (1989), str. 905–916.
- Nedeljković, Saša**, "Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura. Hajdučija između građanske i nacionalne ideologije, i između narodne in nacionalne kulture", *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, št. 70 (2006), str. 235–269.
- Patterson, Patrick Hyder**, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London, 2011).
- Pesek, Rosvita**, *Osamosvojitve Slovenije. Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana, 2007).
- Piškuric, Jelka**, "Bili nekoč so lepi časi". *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma* (Ljubljana, 2019).
- Piškuric, Jelka**, "Omejevanje svobode veroizpovedi v času socializma", *Bogoslovni vestnik* 78, 3 (2018), str. 591–609.
- Pogačar, Martin**, "GAME OVER'. Računalniki, socializem in spomin", v: Duraković, Lada in Matošević, Andrea (ur.), *Socializam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (Pula, Zagreb, 2013), str. 317–349.
- Prinčič, Jože**, "Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva", v: Fikfak, Jurij in Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami* (Ljubljana, 2008), str. 21–46.
- Rendla, Marta**, "Alternativna kulturna gibanja in 'konglomerat FV' v osemdesetih letih v Sloveniji", *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 2 (2018), str. 139–159.
- Rendla, Marta**, "Kam ploveš standard?". *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana, 2018).
- Rendla, Marta**, "Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji", v: Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana, 2015), str. 171–199.
- Repe, Božo**, *Jutri je nov dan, Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana, 2002).
- Repe, Božo**, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001).
- Repe, Božo**, "Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)", *Zgodovinski časopis* 54, št. 3 (2000), str. 413–448.
- Repe, Božo in Kerec, Darja**, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2017).
- Repe, Božo**, "'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka'. Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni", *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998), str. 90–96.
- Rus, Veljko in Toš, Niko**, *Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja* (Ljubljana, 2005).
- Švab, Alenka**, "Consuming Western Image of Well-being. Shopping Tourism in Socialist Slovenia", *Cultural Studies* 16, št. 1 (2002), str. 63–79.

- Toš, Niko**, "Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja. SJM 1966–2010", v: Toš, Niko in Müller, Karl H. (ur.), *Primerjalno družboslovje: metodološki in vsebinski vidiki* (Ljubljana, 2011), str. 119–160.
- Toš, Niko**, *Vrednote v preobodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990* (Ljubljana, 1997).
- Valetič, Žiga**, *80ta: desetletje mladih. Zgodba slovenskega pop-rocka v času, ko je popularna glasba krojila podobo (in usodo) sveta* (Brezovica pri Ljubljani, 2018).
- Vidmar Horvat, Ksenja**, "Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe", v: Kockel, Ullrich, Nic Craith, Máiréad in Frykman, Jonas (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe* (Oxford, Chichester, Malden, 2012), str. 145–162.
- Vodopivec, Peter**, *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana, 2006).
- Žun, Klemen**, "Zgodovina kinematografov v Ljubljani", *Ljubljana med nostalgijo in sanjami*. Revija za domoznanske vsebine 3, št. 1 (2014), str. 87–134.

Author: **PIŠKURIĆ Jelka**

Ph.D., Research Associate

Study Centre for National Reconciliation

Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **EVERYDAY LIFE OF SLOVENIANS AT THE END OF THE 1980s**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 2, pp. 547–582, 128 notes, 3 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: everyday life, Slovenia, inflation, standard of living, political and social changes, 1985–1989

Abstract: The author presents various aspects of everyday life of Slovenians at the end of the 1980s, particularly the impact of the rapidly rising inflation. At the same time, she outlines different strategies that the people developed to navigate the economic crisis and improve their standard of living. The crisis, both economic and political, also affected public opinion. Dissatisfaction with the increasingly difficult living conditions intensified, and, with it, the criticism of the system. Slovenians became increasingly convinced that Slovenia would have better prospects for development outside the Yugoslav framework. At the turn of the decade, they massively supported political and social changes. The final part of the paper looks at the faster entry of technology into households as well as at a part of the popular culture of the time and the loosening of restrictions regarding the public religious expression.